

АНРИ ПОЗИ ВОЙНАТА СЕ ВРЪЩА...

Превод от френски: [Неизвестен], —

chitanka.info

*„Je suis d’une race qui n’a jamais admis
l’injustice et l’oppression pour elle et pour les
autres.“*

Henri Pozzi

(Из писмото на г-н
Пози до „Млада
България“, с което
разреши превода)

Библиотека „Млада България“ изказва на г-н Анри Пози най-гореща признателност за готовността, с която се отзова на молбата ни да разреши превода на „La guerre revient...“, който излиза като №2 на същата библиотека.

Изказваме благодарността си и за специалния апел към българския народ, който г-н Пози има любезността да приготви за настоящия превод.

Същата библиотека, в желанието си да държи българското общество в течение на политико-икономическите проблеми, тъй както те се разглеждат в чужбина, ще дава в бъдеще преводи на всички ценни трудове, които пряко или косвено засягат нацията ни.

* * *

Ние схващаме развитието на националната история само като резултат на сбор от предпоставки, една от които е била и ще бъде съдбата на заробените ни братя.

И когато в настоящето с бързина се подготвят събитията на близкото ни бъдеще, което пък може да бъде решаващо за по-далечната политическа неизвестност; когато увлечението, с което се протяга братска ръка на държавата, която брои най-голяма част от народностните ни малцинства, застрашава да изгуби основата на

чистия реализъм — въпросът за националните ни малцинства все повече се измества към фокуса.

Навременно е да се използват всички проводници за истинското изясняване на малцинствения ни въпрос, да се оформи в съзнанието на всеки българин правилно и практично отношение към външнополитическите ни проблеми и да се измести болнавият политически сантиментализъм, който е причинявал най-големите ни национални нещастия.

Г-н Анри Пози направи на Балканите и Централна Европа широка анкета, резултатите от която наскоро ни поднесе с труда си „Войната се връща...“ („La guerre revient...“). Една част от тази книга, която засяга анкетата в Македония и България, ние поднасяме в превод на българските читатели.

Г-н Анри Пози е френски журналист с несъмнена величина и влияние, който от дълги години ратува за югославската кауза. Той „обича Сърбия и ѝ го е доказал достатъчно в течение на 20 години“.

Затова никой не може да окачестви анкетата му като пристрастна защита на българската кауза.

Г-н Пози е имал възможността да проникне там, където стонове на всичко, що носи български дух, не стихват; където е поругана паметта и се кошунства с костите на загиналите за човешките права на брата-роб; където с невъобразими изтезания не можаха да убият националното му съзнание...

Това ни разказва г-н Пози.

„Млада България“

(Из предговора към първото издание от 1934 г.)

КЪМ БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

Написах тази книга, за да може да узнае истината Франция, моята родина, страната на свободата, правдата и справедливостта, но която политици и една продажна преса държат в пълно заблуждение.

Тя предизвика във Франция голямо вълнение. Получих стотици писма от професори, работници, студенти, политици, селяни, министри, които бяха изпълнени с ужас и негодувание от изнесените факти.

Цялата чужда преса говори за нея и разказа за вашите страдания и мъките на вашите братя в Македония.

Всички потисници и палачи проклинат името ми!

Това е най-ценната ми награда, защото тази ненавист показва, че аз съм работил достойно за каузата на правдата и свободата, за каузата на мира, за който вие, българите, и ние, французите, жадуваме и милеем еднакво!

Бъдете търпеливи! Имайте твърдост и надежда! Всеки на своя час!

Скоро ще удари часът, в който ще изгрее над страната ви бляскавото слънце на правдата, когато ще ви се върнат земите, които ви заграбиха. Иде часът, в който вашите братя в Македония (чиито непоносими страдания, чиято непобедима любов към родината България видях с очите си, въпреки усилията на потисника да ми попречи) ще се освободят от кървавото иго, което ги смазва!

Дано тази книга, в която вложих цялото си сърце, цялата си любов към свободата, цялата си вяра в непобедимата сила на истината, да ускори идването на този велик ден.

Предлагам тази книга в знак на възхищение, на вяра и дълбоко приятелство на българската младеж, чиято твърдост, чиято жажда за прогрес, чиято воля за национално обновление, в труд, свобода и мир, подготвят бляскаво бъдеще на родината България.

Анри Позе

Париж, април 1934 г.

ПРЕДГОВОР

Тази книга ще ми създаде (и не само във Франция) неумолимо неприятелство.

Някои ще видят в нея атака, а други защита. Тя не е нито едното, нито другото.

Тя е само едно усилие да се изложи по възможност най-ясно и най-обективно — в най-критичния час от войната насам — това, което научих, което видях и което е. В никой момент на анкетата, чийто резултат изнасям тук, и от която някои части излязоха вече в „L'Oeuvre“ „L-Echo de Paris“ и „Je suis partout“, не съм искал да се обявя за или против чехите и словаците, румънците или сърбите, за или против хърватите, македонците или унгарците.

Моята единствена цел е била да покажа докъде се е стигнало в едната половина от Европа четиринадесет години след несправедливия мир, и защо се е стигнало дотам, да посоча катастрофата, към която вървим, ако не се предпазим, и защо вървим натам.

Единственото нещо, което ме интересуваше, когато пътувах из Югославия, България, Унгария, Австрия; единствената грижа, която не ме напусна нито за момент, това са последиците от тази грешка, тази неправда, това престъпление, които заплашват сигурността и бъдещето на Франция.

Аз сведох и подчиних всичко на това и всеки изминал ден след моето завръщане, всяка проява на кризи, които следват една след друга и се умножават там от шест месеца, засилва чувството ми, че което казах в тези страници, трябваше да се каже — и без съмнение, да се каже по-бързо и по-силно, отколкото аз го направих.

Това е всичко!

Аз претеглих всяка дума на писаното тук, проверих всичко на самото място в тази дълга обиколка — пета от войната насам — която ме води от Загреб до Скопие, от София до Белград, от Солун до Будапеща, от революционните организации до министерските кабинети на диктатурата. Най-малкият факт, най-малкото твърдение,

всичко, което е изнесено — е видяно, установено от самия мен, и кой да е друг, отивайки там, където бях аз, би видял и установил същото.

Зная! Ще ми се намекне, именно че съм посмял да го кажа, че съм вдигнал булото, прикриващо пиянството на Ньой... Ако трябва всичко това да се направи отново, ще го направя! Човек няма правото, знаейки макар и частица от една истина, незнанието на която би могло да бъде фатално за близките му, да не я прогласи, каквото ще и да стане с този, който я прогласява.

Когато излязох от Македония, и бях дълбоко възмутен в достойнството си на свободен човек от гледките на зверство и робство, на които бях свидетел; когато д-р Трумбич в Загреб, след като ми изложи страданията и волята за въстание на неговите съотечественици — хървати, ми казваше: „Изнесете всичко туй у вас, даже ако това бъде смъртната ми присъда!“. Когато установих на всяка крачка в Централна Европа какво направиха тази омраза, тази завист, тази алчност, това потъпкване на дадената дума, целият този разюздан империализъм, от мира, за който мъртвите от войната мечтаеха, агонизирайки, че той ще донесе на останалите живи малко повече правда и на децата им сигурност за утрешния ден, всеки път аз изнасях всичко пред отечеството си и мислех само за него.

Великите принципи? Чистата правда? Абсолютното право? Ужасните несправедливости?

Един милион и седемстотин хиляди французи паднаха, за да ги защитават и да ги премахнат...

Те умряха напразно.

Четиринадесет години, откакто паднаха последните от тях, и в Европа, по-разкъсана и по-разстроена от когато и да било, бурни гърмежи се вдигат от всички страни към синовете на победителите, на които други — тези, които влязоха във войната само да обират труповете — превърнаха победата им в изпарения!

Защото поиска да освободи света, да насади ред, правда, уважение на правата на всеки, да даде на всички народности възможността да дишат и да се развиват свободно; защото нищо не знаеше след победата за делото, вършено в нейно име, нашата страна повдигна против себе си коалицията на всички народи, които мирът

направи мъченици, мир, който трябваше да ги изцери и за който те държат Франция отговорна.

От всички страни, неудържимо, войната се връща... Тя се връща, защото мирните договори, там където имаше най-много поробени за освобождаване — в Дунавската долина и на Балканския полуостров — създадоха повече неправда, безредие, произволи, отколкото унищожиха; защото техните висши и благородни формули послужиха, за да маскират най-ниските апетити, най-подлите комбинации на грабителство и нечисти сметки.

Трябва да сте били там, където анкетирах — в тази населена с българи Македония, тръпнеща от безсилна ярост под ботуша, който я смазва; в това Хърватско, където хората, които са едни от най-просветените в Европа, са обрани, поробени, убивани от техните „расови братя“; в тази Унгария, която бе буквално разпъната в името на правдата — за да узнаете какво направиха известни хора, известни народи с пожертването на нашите мъртви.

Зная сега, че няма нищо по-отвратително от един потиснат, станал потисник!

Хората, които наложиха в името на народите — победители условията на мира: Уилсън, Клемансо, Лойд Джордж, Орландо — бяха убедени в правото си, бяха с чисти намерения, напълно добросъвестни. Никаква омраза не ги заслепяваше; никакъв дух на империализъм, никакво желание за хегемония. Те се помъчиха чистосърдечно да преустроят объркана Европа върху справедливи основи, където да стане възможно съществуването за в бъдеще в сигурност и съгласие и на най-малките националности.

„Правда и свобода!“ — бяха казали те през войната.

Неприятелят бе сразен и те пожелаха договорите, които отстояваха победата, да осигурят завинаги тържеството на тази свобода, на тази правда.

Минаха четиринадесет години.

И вече сградата, която бяха издигнали върху най-благородни принципи, върху култа на свободата, на най-искреното и ревностно право, които са се срещали досега, заплашва все по-опасно да се срути.

Лошите разрешения, грешките, саботажите изпъкват от всички страни. Архитектите бяха излъгани недостойно от своите работници.

Делото на мира, което трябваше да убие войната, ускорява връщането ѝ.

Унищожил се Австро-Унгария, смес от нееднакви народности, но в която никоя не потискаше другата и която беше едно от най-блестящите огнища на западната култура, за да се създадат три: Румъния, Чехословакия и Югославия, където малцинства с по-ниска цивилизация, но държащи силата, потискат зверски мнозинства с по-висока цивилизация, но безсилни.

Великите принципи за свободно определяне на народите, за запазване на религиозните, икономическите и културни права на етническите малцинства, провъзгласени и грижливо пазени у четирите велики съюзници, са безсрамно изнасилени в Централна Европа и Балканите от малките нации, които си поделиха плячките от Будапеща, София и Виена. Тези принципи са изнасилени повече, отколкото кога да е досега.

Покровителство на етническите малцинства? Признаване и поддържане на техните политически, икономически и културни права? Съблюдаване на гаранциите за правда и свобода, тържествено вписани в Сен-Жерменския договор и отредени да запазят победените от възможността за всяко потисничество, насилие или произволи от страна на техните нови господари?!

Ще се види по-нататък какво стана с всичко това. За да се затрият формалните задължения, които бяха подписали, достатъчно беше за правителствата, на които те спъваха империалистичните цели, да кръстят етническите малцинства „възвърнати сънародници“. По този начин постъпи Сърбия в Македония спрямо българското население, което тя си присвои.

Друг път, позовавайки се на неприкосновеността на техния национален суверенитет, те чисто и просто отказаха да приложат в новите земи мерките, посочени в мирните договори. Такъв беше румънският метод спрямо унгарските и немските поданици в Трансилвания и Буковина, и чешкият спрямо словаците, рутените и унгарците.

Отричането от дадената клетва, създаването в „освободените земи“ на един режим на крайно претопяване, в сравнение с който практикуваният от немците в Елзас и Лотарингия е *правда и нежност* — ето какво характеризира и бележи политиката, следвана вече

четиринадесет години спрямо победените от тези, които Клемансо, като ги видя на дело — много късно! — нарече „чакалите на нашата победа“.

Никъде, в никой случай, и при никакви обстоятелства, от четиринадесет години насам, ни сърбите, ни чехите, ни румънците, не уважиха задълженията си.

Веднъж само: в адриатическите крайбрежия... Защото италианското население можеше да разчита на подкрепата на една силна страна, чиито граждани се считат солидарни като хора от една и съща нация. Но там пък онова, което беше невъзможно да се направи срещу хората, защото рискът би бил много голям, направи се срещу статуите.

Чуковете, които обезобразиха преди шест месеца каменните лъвовете от Тражир, чупят и унищожават от четиринадесет години в Далмация, Словения, Сърбия всичко от миналото, което може да се разруши. Те не са един жест, те са система.

Трианонският и Ньойският договор, като материализираха победата на Балканите и в Централна Европа, както я материализира Версайският договор за останалата част на света, узакониха само окупацията на областите, която бяха извършили „малките съюзници“, най-често незачитайки примирието (в частност това в Падуа).

Неправди, злоупотреби, изнасилвания, по-лоши от всичките други в миналото, се извършиха в полза на трите страни, чиито шефове, за да си поделят по-добре останките на Унгария, България и Австрия, създадоха още в 1917 г. един истински синдикат на интриги и апетити.

Едни на италианския и френския фронт проливаха кръвта си, други в официалните и редакционни зали на влиятелните вестници в Париж, Рим, Лондон, Вашингтон се биеха с пропагандни статии и чекови книжки.

Понеже можеха да си осигурят сред непосредствения антураж на господарите на конференцията (и най-вече между доверените хора на Уилсън и Клемансо) умишлено слепи приятели, Пашич, Масарик, Бенеш и Братиану се подиграха с тях до такава степен, че ще се смае историята, като фалшифицираха картите и документите, служейки си — за да използват мира — с мошеничество.

„Цялата документация, дадена ни от някои от нашите съюзници при сключването на мира“ — писа Лойд Джордж през 1928 г. — „беше лъжлива и фалшифицирана“.

Обвинението е страшно.

Не му бе дадена гласност. Не беше и възможно да му се даде.

От 1920 г. истината крещи от всички страни за начините, употребени от представителите на Прага, Букурещ и Белград, в Трианон, в Ньой и Сен-Жермен, за да изиграят шефовете на великите сили... с фантастичните статистики, с лъжите, които направиха от договорите това, което са те днес.

Ще се чете по-нататък историята на тази конвенция (подписана на 30 юни 1918 г. в Питсбърг от Масарик, от името на временното чешко правителство) със словашките делегати, задълженията на която, като станаха веднъж господари на унгарска Словакия, Масарик и приятелите му „отказаха цинично да уважат“, понеже „договорът бил сключен през празничен ден, в разрез с американския закон, и по този начин бил анулиран и несъществуващ“...

Изречението, което поставих в кавички, е от самия г-н Масарик. Той го писа на стр. 220 на знаменитата си книга „The Making of a State“ (Създаването на една държава), надсмивайки се над глупаците, които бе изиграл и които се казваха Орландо, Лойд Джордж, Уилсън и Клемансо.

И действително, тези последните, пред декларацията на подписалите питсбъргския пакт словаци, че са съгласни да образуват с чехите една дуалистична държава, в която Словакия „ще има своя администрация, свой парламент, свои училища и съдилища, в които официалният език ще бъде словашкият...“, приложиха принципа на свободното определяне на народностите и „освободиха“ словаците от Унгария.

Оттогава чехите научиха словаците, които поискаха изпълнението на поетите ангажменти, какво значи да се вярва в „книжните парцали“.

Тази история, която би се понравила на Робер Макер, прилича на друга: авантюрата, невероятна по цинизма си, с тази анкетна комисия, която бе натоварена от шефовете на съюзниците да провери на самото място, в Унгария, дали предложената от чешките делегати граница

отговаря действително на истината и чиито членове — без знанието на Конференцията — бяха чехи.

С такива именно граници, предложени от такива хора, великите победители, чието незнание и доверчивост бяха поразителни, поделиха безапелационно земи и народи в Централна Европа и на Балканите! Благодарение на подобни изигравания 400 000-те сърби, заселени в унгарския Банат, „сърбизираха“ — в името на правдата и чрез прилагане принципа на националностите — 600 000 унгарци и 400 000 немци; два милиона и половина румънци в Трансилвания „румънизираха“ около три милиона не-румънци, от които две трети бяха унгарци; около шест милиона чехи станаха господари на повече от седем милиона не-чехи, от които една пета бяха унгарци; и чрез простото твърдение на Пашич, че там са сърби, една страна, два пъти по-голяма от Белгия — Македония — и нейните два милиона и половина българи, бе дадена на Сърбия, която те мразеха и от която се отвращаваха.

От четиринадесет години — в Централна Европа и на Балканите — разкъсаните от произволни политически и неразумни икономически граници народности, смазвани от ново иго, сто пъти по-безмилостно от старото, искат по-добре осведомено правосъдие от тези Велики сили, чиито подписи в Ньой, Трианон и Сен-Жермен узакониха ангажиментите на техните съдружници сърби, румънци и чехи.

От четиринадесет години, безспир, представителите на милиони хора — които вчера бяха неприятели и които днес са се сдобрили в общото страдание, в общото желание да се освободят — изнасят лъжите и материалните грешки, които опорочиха договорите, изнасилването на правото, вършено в името на правдата, неправдите, вършени в името на истината.

В Англия, Съединените Щати, Италия, хърватските, македонските, словашките, унгарските протести намериха дълбок отглас. Силата на техните доводи, очевидността на техните оплаквания, станалата заслепителна известност на претърпените неправди създават горещи симпатии и силни защитници за тези, които искаха да се освободят след победата, и на които — забелязва се с учудване — в действителност се заздравиха веригите.

Във всички страни, където е била пледирана тяхната кауза, морално е спечелена.

Във Франция общественото мнение, незнаейки нищо за действителното положение, както в Дунавската долина и на Балканите, така и в цяла Европа, си остана със същите чувства, каквито имаше веднага след мира.

Френското общество се чуди на промяната във възгледите — неразбираема за нея, защото я държат нарочно в незнание — станала у нейните вчерашни съюзници. Тя отдава на най-заинтересовани сметки новото поведение на съюзниците спрямо победените, които все пак бяха силно наказани преди четиринадесет години, и към които са отправени днес симпатиите им. Когато вижда, че Италия твърди необходимостта от териториалното ревизиране на Централна Европа и Балканите и че англичаните я приемат, а и някои французи с тях, тя не разбира, тя се безпокои, дразни се, бои се от примка...

Чувам възражението: „Какво ни интересува всичко това? Какъв е нашият интерес да се месим в споровете сред чешките или румънските полета, на българо-югославската граница или в хърватските и далматински села, между хора, на които едва знаем името? Нека се справят помежду си! Глупаво ще е от наша страна, в часа, в който имаме повече от всякога нужда от нашите приятели чехи, румънци и югославяни, да се спречкваме заради тях“. А глупаво е именно това да вярваме, че нашата безопасност, животът на нашите деца, даже бъдещето на нашата страна днес зависят наистина от Прага, Букурещ и Белград, както те искат да ни накарат да вярваме, прекалявайки с доверието, което им дават тези, които не знаят какви низки сметки и какво невежество се крият под думите на политиците, които говорят за невъзможността и за опасностите от една поправка.

Грешките, насилията, неправдите на трите държави, които ние създадохме и които ние продължаваме да подкрепяме от четиринадесет години с нашето влияние, с нашите пари, с нашия престиж — без да получим в отплата друго, освен илюзии за подкрепа — ще платим скъпо, ако продължаваме да ги браним, ние, които не сме замесени в нищо. Те са, които ни водят към катастрофи!

По вина на местни хора, които създадоха в Дунавската долина и на Балканския полуостров (за да задоволят мъстта си, апетитите си, амбициите си на империализъм и гордост) повече омраза между народите, отколкото кога да е досега в Европа; по вина на хора във Франция, които им помогнаха преди четиринадесет години и които

още продължават да им помагат, отричайки, въпреки очевидността, лъжите и насилието, които те използваша, никакъв траен и искрен мир не може да се създаде — войната се връща... Тя се връща, защото народът, който изтръгна победата — със страдания, с честност, с пролята кръв — нашият, френският, тъй наивен в своята безкрайна добросъвестност, не знае отговорностите, които се хвърлят върху него, не знае какво готвят другите около него, не познава лъжите, на които той е жертва.

Той е пиян от софизмите на тези, в които вярва: политици, които предпочитат по-скоро да хвърлят Франция в нова война, отколкото да признаят, че са сгрешили; държавници, които живеят от експлоатиране на патриотизма, както техните поддръжници — от фабрикацията на топове; журналисти, за които едничката истина е тази, която носи ренти и медали.

Заслепено от една пропаганда, която е толкова по-опасна, защото се ползва у нас със съучастничеството на всички, чиято отговорност е ангажирана в делото на грешки и недобросъвестност, извършено в Ньой и Трианон, френското обществено мнение смята за предизвикатели на нова война всички, които подчертават недъзите на договорите; на движението в полза на една ревизия на техните несправедливи постановления се гледа от него като на маневра, отправена против съюзниците, които трябва да бъдат парализирани, и чрез тях — против самите нас. За него приемането на принципа за ревизия, даже ограничена, би значило да се унищожи с нашите собствени ръце плодът на тъй мъчната победа, би значило да се отслаби умишлено Франция. Не! Кое е направено, е добре направено. Невъзможна е каквато и да е промяна на териториалните клаузи, френски дълг е — в интерес на Франция и на мира — да се противопоставим неотклонно.

Ето какво твърдят в Парламента и в техните вестници хората, които забравят много бързо, че Франция дължи само на тях фалита на мира. Защото е недопустимо за надменността им да се поправят, с ясновидството на един Пол Бонкур, на един Даладие, за да се избегне войната, грешките на „невменяемост или непознаване“, които те направиха.

Ето как мислеше у нас довчера човекът от улицата. Ето от какво се учуди той преди няколко седмици — преди да е разбрал защо

хората, натоварени да говорят от името на Франция, не отговориха на италианското предложение.

Точно така се говореше, така се мислеше — преди ревизията им — и за финансовите клаузи на договорите. И те бяха — според същите политици — мъдри, отлични, неизменяеми, а стана с тях това, което знаете.

Увеличаващото се влияние на Мусолини в европейската политика, обяснението на притеглянето, което той упражнява върху победените, престижът, който даде на страната си, се дължат на това, че той първи в Европа посмя да признае основните недъзи на мира и да възгласи, че договорите „не са гробове, от които е забранено на победените да излязат“.

Неразбираеми слова за французите, които не познават неправдите, извършени от натоварените да възворят мира и правдата, които не познават страданията и надеждите, вълнуващи половина Европа, и които вървят с вързани очи, както през юли 1914 г., към ужасни изненади, които ги чакат.

Не откъм Рейн или Данциг^[1] ще изгрее, ще блесне злокобната зора. Непосредствената опасност е другаде — там, където бе през 1914 г., и заради престъпната воля на същите хора, обзети от същия дух на насилие и лудост!...

Ще прибавя още само една дума:

Фактите, които констатирах, думите, които ми се казаха, сцените, на които бях свидетел, описах тук — всичките, както ги видях и както ги чух — без да държа сметка за каквото и да е и за когото и да е. Всеки път, щом можех да изнеса, без да излагам на риск живота или свободата на моите информатори и името им, аз го правех.

Няма една дума, едно твърдение, един факт, един документ, една цифра в тази книга, които да не са верни — толкова верни, че никакво опровержение, било то най-официално или най-безочливо, да не намали стойността им.

Анри Пози

[1] Данциг — днес полския град Гданск. — Бел.ред. ↑

БЪЛГАРИЯ И МИРЪТ

От четирите малки християнски държавици, които въстанаха и се освободиха в последната половина на XIX в. на Балканския полуостров, където турското владичество се оттегляше стъпка по стъпка, преди 20 години, в навечерието на тяхното последно и решаващо нападение срещу турците, България беше безспорно най-силната.

Тя не притежаваше още естествените си граници, благодарение на Австрия и Германия, които искаха да избягнат образуването в южната част на полуострова, до Егейско море, на една българска държава, чиято мощ би се изпречила на пътя на австрийските планове. Те ревизираха на Берлинския конгрес в неин ущърб Сан-Стефанския договор, който беше обединил България. В 1885 г. тя си възвърна Румелия, но биде принудена да води по този повод война със Сърбия, която беше насърчавана от виенската дипломация; австрийците, които бяха обезпокоени от погледите на Сърбия, отправени към Адриатическо море, се стараеха да ги отправят към долината на Вардара.

Но третата българска земя, Македония, оставаше турска.

Тя беше такава само в политическо отношение, благодарение на безспирните борби на ВМОРО, които бяха пробудили националния дух.

В продължение на двадесет години тая организация беше така въодушевила християнското население в Македония, че първите победи на съюзниците през 1912 г. бяха нанесени в долината на Вардара от македонските доброволци.

Духовно, благодарение на дълбокото чувство, което беше добило за своята солидарност и своето етническо единство, цялото българско население, разположено на Балканския полуостров от Черно море до Албания и от Дунава до Егейско море, образуваше един сплотен, единствен народ.

Човекът, който царуваше в София^[1], благодарение на големия си ум, способността си да интригува, пълната си безскрупулност и

дълбокото презрение, което изпитваше към хората, беше достоен, както изглеждаше, да осъществи своите безкрайно горди мечти. Той беше успял да си осигури приятелството на Берлин и Виена и по този начин беше сигурен, че ще избегне ветото, което те бяха наложили на България в 1878 г. Русия беше предварително спечелена. Най-сетне един тесен съюз беше сключен със Сърбия и Гърция, където всички възможни случаи бяха предвидени и уредени. Мобилизационната заповед в 1912 г. свика под българските знамена около половин милион души. Българската армия притежаваше голямо надмощие в артилерията. Стойността на тая армия, която, напредвайки непрестанно, достигна за по-малко от шест седмици чак до вратите на Цариград, и изкуството на нейните пълководци учудиха света.

По-нататък е известно: напразните усилия на победителите да превземат Чаталджа, която щеше да им даде Цариград и бреговете на Босфора; намесата на Великите сили, в чийто интерес не беше българите да разрешат Източния въпрос така, както преди 2000 год. Александър беше разсякъл Гордиевия възел; примирието на 3 декември 1912 г.; безкрайните преговори в Лондон, отказът на Сърбия да се подчини на договора, сключен през април 1912 г. в София, който уреждаше възможната подялба на завладените земи; прибързаната българска атака на сръбските постове на 16 юни 1913 г., гърците се притичват на помощ на сърбите; намесата на румънците, нападнали в тил победоносната, но изтощена българска армия; Букурещкият мир на 10 август 1913 г. и Цариградският на 29 септември, които увенчаха провалянето на българските блянове.

В теорията на двете балкански войни е всеобщо прието, че България извърши измяната, като нападна сърбите, с чиято помощ беше победила турците, защото се беше решила да запази за себе си плодовете на общата победа и защото си мислеше, че тя е по-силната.

Победена, тя изкупи своята измяна.

В тази малка поучителна приказка, където виждаме две добри другарчета да си делят билетите на едно лошо наказано момче, което искало да им открадне билетите, има само една слаба страна — тя е, че легендата за българското нападение срещу сърби и гърци, имащо за цел да им отнеме законните печалби, не е нищо друго, освен приказка,

която прилича като сестра по своето вдъхновяване, по своята цел, по почти всеобщата вяра, на която се радва, и по своята абсолютна лъжливост на легендата за непричастността на сърбите в Сараевския атентат, която, поне у нас, във Франция, е не по-малко всеобщо приета.

Тук, както и там, намираме същото хладнокръвно измисляне, същата ловкост да се отхвърлят отговорностите, и чрез подобни средства да се спечелят всички симпатии, които са полезни.

Истината по Сараевския атентат блесна и по някаква ирония на съдбата последният удар на сръбската теза беше нанесен от този, който се стараеше да я засили (Al. Mousset: L'attentat de Sarajevo, 1930, Paris).

Истината ще блесне — можем да бъдем уверени в това — и относно събитията, които се разиграха преди май 1913 г. и които направиха неизбежни скъсването между тримата съюзници в Междусъюзническата война. Държавните архиви днес не остават затворени завинаги, и революциите, които от няколко години ги разтварят с такава леснина, не щадят никого.

Малкото светлина, която документите са хвърлили до днес върху „българското предателство на 16 юни 1913 г.“ позволява, впрочем, да се установят още отсега главните отговорности в редицата събития, чиито последствия тежат и до днес върху съдбата на Европа.

Отговорният не е цар Фердинанд. Той носи бремето на достатъчно грешки, за да е нужно да му се прибавя и тази.

Авторът на втората балканска война, този, който я е желал веднага след подписване договора с България на 13 март 1912 г. за съюз и за подялба, и който с всички сили ускоряваше събитията, щом като турското поражение стана неизбежно, е Пашич, сръбският министър-председател.

Нека ми бъде позволено да дам личния си принос към истината върху тази точка на историята.

Още през май и юни 1912 г., т.е. повече от 4 месеца преди нападенията на гърци, сърби и българи срещу турците, Пашич отправяше до чуждестранните си агенти инструкции, заповядвайки им да разпространяват, че Белград счита за сръбски и смята да си присъедини македонските области. Освен това, официалните представители на Сърбия в Париж доверяваха на някои френски политически мъже, че са натоварени да създадат през май едно информационно бюро, необходимо за тяхната пропаганда, и че те са

решени, в съгласие с гърците, да не зачетат договора за подялбата, прибавен към съюзническия договор, сключен в София. Този договор даваше на България, в случай на победа, две трети от Македония и за половината от другата трета въпросът можеше да бъде подложен на арбитраж от цар Николай II.

Директивите, дадени на информационното бюро веднага след започването на преговорите в Лондон от белградското Пресбюро и от сръбския министър в Париж, г-н Веснич, материализираха изявленията му, направени през април и юни пред неговите френски приятели. В резултат беше поведена от информационното бюро все по-остра и по-остра, една тенденциозна кампания във всички френски вестници под закрилата и с помощта на един голям вечерен парижки вестник.

Информационното бюро изглеждаше съвсем независимо от сръбското правителство, и това последното си умиваше ръцете от обвиненията и нападенията, отправени срещу неговата съюзница, при все че ги използваше и направляваше. В действителност Белград плащаше на бюрото 3000 франка месечно — и 25000 франка тайно — плащаше всички телеграфически разноски и поемаше върху себе си възнаграждението на всичките му специални кореспонденти. Тайното разбирателство на Атина и Букурещ с Белград срещу София блясва, като се прибави, че от юли 1912 г., т.е. тогава, когато съюзът между България и Гърция беше най-приятелски и когато никой не мислеше за Румъния, гърци и румънци плащаха на това бюро, първите — 3000 фр., вторите — 5000 фр. месечно, към които се прибавяха тайно плащани суми, и че трите сили не искаха по никой начин България да бъде допусната в това бюро.

Пашич е, който накара сръбските войски, които той беше изтеглил от фронта при Чаталджа, под претекст на пълното им безсилие, да завземат тези области на Македония, на които Сърбия беше хвърлила око — Скопие, Велес, Куманово, Шип и Прилеп.

Пашич е, който в съгласие с войводата Путник, началник-щаба на сръбската армия, прати в тази Македония банди от нередовни войници — четници, организирани под началството на полковник Димитриевич от Народна отбрана. Щом като дойдеше моментът сърби и гърци да нападнат българите, четниците трябваше да потушат с кръв съпротивата на македонското население.

Пашич е най-сетне този, който пръв представи на цар Фердинанд, чието славолюбие чакаше само да бъде убедено, миража на едно коронясване в „Св. София“^[2] и който го беше убедил, че това ще бъде възможно единствено ако Цариград бъде превзет само от български войски. И докато старата нишка лисица беше излъгала един владетел, който не се съмняваше в нищо, защото се считаше много по-умен от всички политици по това време, генерал Путник прегрупираше и отпочиваше дивизиите си; гръцкият генерален щаб разполагаше своите по Беломорието и в тази част на Македония, която граничи с Албания; правителствата на Белград и Атина си разпределяха земите, обещаваха на Букурещ българска Добруджа, осигуряваха до най-малките подробности плана, който замисляха.

Аз чувам още възклицанието на сръбския министър Веснич, в което се четеше триумф: „Най-сетне! Те са в нашите ръце!“. Това беше през оная сутрин на 30 юни 1913 г., когато пристигна в Париж новината, че българските части атакували сърбите.

Наистина „те бяха в техни ръце“, както ние бяхме в ръцете на Бисмарк след телеграмата на Емс. Когато българите, за които днес се питаме как са били дотолкова заслепени, че не са знаели толкова дълго време нищо за удара, който се замисляше срещу тях, си дадоха сметка, че са обкръжени като в пръстен от сръбско-гръцките войски, беше много късно.

Обаче боеспособността на техните войници беше толкова голяма, толкова пламенно беше желанието им да се освободят от обръча, който ги стягаше, че те щяха да победят, ако не ги беше съсипала намесата на румънците, които ги нападнаха в тил по предвидения план.

И понеже българите бяха атакували първи — а те бяха заставени да го направят, единственият път да се спасят беше да нападнат те, преди да бъдат нападнати от своите противници — и понеже бяха атакували без предупреждение, те останаха отговорни пред света.

България, през всичките политически и военни събития, които се нижеха на Балканите от декември 1911 г. до края на юни 1913 г., имаше само една-единствена грешка, но тази грешка беше непростима: тя беше станала, за много късо време, много силна и много бързо го беше показала...

Аз чакам спокойно да бъдат опровергани фактите, които изнасям тук. Обаче истината не ще се промени, както сръбските „възмутени протести“, отправени през юли 1914 г. и по-късно срещу австрийските обвинения, че сърбите са вдъхновили и ръководили убийците в Сараево, не промениха истината по Сараевския атентат.

Хората, които биха ме обвинили в лъжа, знаят по-добре от всекиго какво положение заемах, за да зная това, което Белград и Атина, в пълно съгласие с Букурещ, подготвяха тайно срещу своята съюзница България. По-добре от всеки те знаят колко умерен съм в това, което изнасям... Тези същите хора, въпреки, в Париж и Лондон, които работиха заедно с Пашич и Венизелос през втората балканска война, използваха в години по-късно цялото си влияние над пълномощните министри на Англия и Франция пак за личен интерес, за да завършат разпокъсването на България в полза на Сърбия и Гърция.

Те направиха това без никаква предпазливост, не казвам срещу всяка справедливост, защото само безкрайната честност на Уилсън и доверчивото незнание на Клемансо можаха да си представят, че справедливостта се зачита понякога в международната политика.

Благодарение на макиавелизма на Пашич, Сърбия триумфираше над своята стара съперница България.

Може да се каже, че той сполучи повече, отколкото очакваше, и че още един път целта оправда средствата. Той сполучи също, и това именно Франция не трябва да забравя, да лиши съюзниците в най-критичния момент на световната война, в 1915 г., от помощта на България, която те толкова жадно очакваха и която би им позволила да спестят 2 000 000 човешки живота. И в това отношение може да се каже, че Пашич успя повече от всякакво предвиждане, и че хората, които във Франция помогнаха на сърбите да осъществят своя план през юни 1913 г., работиха в полза на родината си!

Защото България взе участие във войната само за да си върне земите в Македония, които беше загубила при поражението си във втората балканска война. Но тя направи това — то трябва неуморно да се повтаря, защото е истината, и защото, като узнаем тази истина, ще разберем миналите събития и ще предвидим тези, които идват — след като предложи помощта си на Съглашението.

В замяна на това, вън от тези 25 000 000, за чието искане са били толкова много укорявани цар Фердинанд и неговите министри Радославов и Тончев, тя искаше възвръщането от страна на Белград на земите, които ѝ бяха изрично обещани в сръбско-българския договор от април 1912 г.

В 1915 г. общественото мнение в България беше франкофилско, а не германофилско, опозицията срещу решението на царя и министрите му беше толкова голяма, причини такива бунтове в няколко дивизии — напр. Плевенската, че софийското правителство биде принудено да хвърли в затвора всички политически мъже, които бяха против намесата на страната им срещу Русия и съюзниците ѝ.

Българските войски, освен когато се биеха срещу сърби или румънци, се биеха без въодушевление. Те изпитваха такава антипатия към немците, че беше невъзможно войниците да живеят в съседство с тях. Още в началото на войната, щом Македония и Добруджа бяха заети, България имаше само една мисъл — да се оттегли от борбата.

Мирът, наложен ѝ с Ньойския договор, я смаза: наложиха ѝ едни репарации, пропорционално много по-тежки от германските; тя даде през време на войната повече от 135 000 убити и още толкова инвалиди; биде принудена да даде на Сърбия нови български земи: Струмица, Босилеград, Цариброд, Тимошката долина; на Гърция — цяла южна Тракия с Дедеагач, Гюмюрджина и Ксанти; на Румъния — част от Добруджа; тя изгуби окончателно цяла Македония, също и надеждата за излаз на Бяло море. Никога никой победен народ — освен Унгария, която Трианонският договор разкъса — не е изпитал по-голямо нещастие. Нямам намерение да пиша историята на България след войната. Тези, които се интересуват от този въпрос, могат да намерят всичко в книгата на Henri Prost, което е най-добре документираното проучване, най-безпристрастната книга, която е излязла след 1918 г. върху някоя от победените държави.

Споменах за двете балкански войни и за участието на България в световната касапница, за да мога, след като изясня известни факти и отговорности, по-добре да обясня сегашното положение, и по-точно „опасността от балканска война“, която се появява пак на европейския хоризонт.

Аз се опитах да обясня тази опасност, да посоча зародиша ѝ, това, което я поддържа и я прави все по-сериозна от ден на ден, чрез

анкетата, която предприех в „опасната зона“ на Централна и Източна Европа. Единствената ми заслуга е, че казвам високо истините, когато толкова хора, които ги познават така добре, колкото и аз, не смеят да ги подшушнат даже на сянката си. Аз се опитах да посоча освен това кои са хората, които за отвратителни лични цели работят за избухването на конфликта.

От всичките ни предишни неприятели, бих казал — ако не съществуваха унгарците — българите са ни останали най-подозрителни.

Нищо обаче не оправдава подобни чувства. Българите се биха срещу нас без всякаква омраза, тъй да се каже, въпреки волята си. Към нашите военнопленници у тях са се отнасяли по-добре, отколкото във всяка друга страна. Нас ни посрещат толкова добре днес в България (ако не и по-добре), колкото в Белград. Нашата страна се радва на безподобен интелектуален и морален престиж в България. Малко се интересуваме от това! За девет французи от десет българите са един народ, в който трябва да се съмняваме.

Легенда, още един път легенда! От същия вид и същите вдъхновители, както всички легенди, които от 1918 г. не спират да замъгляват европейското небе, където те са успели, както искаха техните автори, да създадат бури, които започват вече да бушуват на хоризонта.

Разбира се, българите чувстват дълбоко жестокостта на режима, на който са подложени техните братя в анексирана Македония...

Те посрещнаха с отворени обятия половин милион македонци, изгонени от родината си благодарение на преследванията и жестокостите на новите господари.

Никое българско правителство, каквито и да са политическите му убеждения, не ще може да се подчини, даже и да иска, на някой ултиматум, заповядващ му да разтури организациите, създадени в България от приютените македонци. Стамболийски даже, всемогъщият диктатор, който в своето желание да спечели сръбското благоволение не се спря пред никакво унижение, не посмя да го направи. Разбира се, българите са още възмутени от безмилостната жестокост, която показаха спрямо тях съюзниците в 1919 г. Те знаят всичко: намеренията на Белград спрямо тяхната независимост и завистта, която възбуждат с търпеливото си възстановяване. Всеки ден те се

срещат със систематичните провокации, с безпричинната омраза на своите могъщи съседи.

Никой българин не скрива огорчението си от всичко това. Но аз не срещнах нито един, повтарям, нито един, бил той министър, народен представител, шофьор, земеделец или овчар, който да не се прекланя пред свършения факт. Даже самите македонски водители, които не са спрели нито секунда от четиринадесет години насам да се борят за освобождението на поробените земи, очакват това освобождение да дойде не чрез война, а по мирен начин.

— Ние загубихме войната. Трябва да плащаме!

Тези думи — думите на един стар селянин, когото разпитвах по пътя за Пловдив — колко пъти ги чух тази година и миналата във всички среди. Колко пъти чужденците, французите, живеещи в България — някои от 1918 г. — и заемащи в индустрията, търговията и финансите първи места, които ги турят непрестанно в контакт с всички класи на народа, колко пъти са ми потвърждавали искреността им.

Непрестанно, от войната насам, победените българи са се мъчили да се сдобрят със своите победители сърби.

Нищо не успяха да постигнат; останаха безрезултатни даже и двете посещения, които направи в Белград водителят на земеделската партия Стамболийски, който беше 4 години пълен господар на властта. Първия път Пашич даже не го прие. Втория път, след като го остави да чака три дни, го прие за четвърт час.

Сърбите са останали непреклонни, изпълнени с омраза; официалната сръбска пропаганда не е престанала да търси случаи, за да увреди, по какъвто и да е начин, на българските интереси. Най-ясният пример, който знам за тази омраза, е телеграмата, изпратена на 20 ноември 1928 г. до агенция Авала от границата при Цариброд от първия съветник на югославската легация в София Ячич.

На следващия ден в Париж, на по-следващия в Лондон, Прага, Милано и Амстердам трябваше да се открие публична подписка за българския заем 7,5%, чиято цел беше да направи възможна стабилизацията на лева и да спаси българските финанси. Телеграмата, изпратена от Цариброд в целия свят, гласеше, че се убивали по софийските улици и провинцията се била разбунтувала, че в цялата страна било обявено военно положение. Всички вестници в Европа и Америка възпроизведоха телеграмата. Нямаше нито дума вярна в

цялата тази работа, но българите напразно опровергаха всичко след това. Беше много късно; злото беше направено, подписката компрометирана^[3]... Без хладнокръвието на парижката борса, която сигурно си спомни, че България и Югославия са единствените балкански заематели, които връщат заетото, сделката щеше да пропадне.

Нищо не показва тъй добре атмосферата, която цари от едната и другата страна на границата и истинските отношения на двете правителства, както приема, който всяко от тях оказва на излизащите от съседната държава.

В България югославските поданици идват и си отиват тъй свободно, както италианските, американските, френските.

В Югославия българските поданици — ако случайно са получили разрешение да проникнат, а господ знае какви пречки им прави сръбската легация, преди да визира паспортите им — са подложени на най-обиден полицейски надзор. Грубото изпъждане от страната ги дебне всеки миг. Онези, които само преминават през Югославия, нямат право да излязат от гарата, когато трябва да сменят трена.

Сутринта на 6 юли миналата година върху перона на Люблянската гара, където, идвайки от Триест, чаках, за да взема бързия влак за Загреб, видях да бият един българин, идващ от Лион и отиващ в София, който се молеше да му позволят да иде да купи в една аптека, на петдесет крачки от гарата, лекарство, нужно за едно дете, което го придружаваше.

Двамата полицаи, които го биеха, след като му бяха издърпали яката, и след като го бяха заплюли, го пуснаха едва след моята намеса, която беше много енергична, защото бях видял, че болното дете беше едно малко французойче, което отиваше при родителите си, настанени в България.

В Белград, в продължение на 3 месеца, България нямаше министър. Един обикновен консул я представяше. Защо? Защото белградското правителство систематически отказваше да даде своя агреман на всички кандидати, които българското правителство последователно му представяше.

В София, напротив, всеки знае, че югославската легация, управлявана от един от най-ловките и умни дипломати, с които

разполага сръбската диктатура, г-н Вукичевич, както и консулството, са център за свързка на всички противници на днешния ред в България. Никой от чуждите дипломати в София, които ми дадоха сведения по този въпрос, и които не са нито унгарци, нито немци, нито италианци, не ще ме опровергае.

От две години скандалът е взел такива размери, делата на помощниците на югославския министър са дотолкова надминали всяка позволена на чуждите агенти дейност в една чужда страна, колегите им от дипломатическото тяло показваха спрямо тях такова отвращение, че Белград беше принуден да отзове най-компрометираните.

Достатъчно ми е да кажа, че военният аташе, полковник Скевич, е създал една истинска организация от платени убийци, натоварени да избиват най-верните македонски водачи.

Много малко дипломати в София се съгласяваха да му подадат ръка, и неговото заминаване миналия месец май беше — това са думите на един от най-големите чуждестранни висши чиновници, който и сега е в София — „истинско облекчение“.

Самият аз срещнах повече от 20 пъти в София да се движат спокойно в най-различни квартали агенти на сръбската легация, придружавани от големи кучета, за които агенти всички знаят, както в чуждестранната колония, така и в македонските среди, че са вдъхновителите, ако не авторите на скорошните политически убийства в София, именно на убийствата на Д. Михайлов, председател на Националния комитет на македонските братства през миналия юни и на директора на в. „Македония“ Симеон Ефтимов на 28 декември.

Никой обаче не се е опитал да ги накаже.

„Вие играете много опасна игра“, казах аз миналото лято на г-н Вукичевич, с когото се познавам от доста дълго време и при такива обстоятелства, че мога да му говоря направо.

„Ако един македонец пребие на улицата един от вашите хора, Вие трябва да се съгласите, че има пълно право, след всичко това, което според Вашите думи сте направили; на какви ли усложнения ще присъстваме? Ще започна да вярвам, драги министри, че сам търсите инциденти!...“

Вукичевич започна да се смее:

„Инцидент, драги мой! Боже мой, човек не може да предвиди нищо, когато има работа с българите! Те са толкова агресивни! Ако

стане този инцидент, той ще бъде, впрочем, енергично уреден. Знам, че лично аз мога да бъда наблюдаван от ВМРО или Националния комитет. Не ще бъде чудно, ако в скоро време бъде предприето нещо срещу нашата легация; шовинистична манифестация или адска машина.“

Няколко седмици по-късно, наистина — както го „предчувстваше“ югославският министър — „македонски студенти“ изпочупиха прозорците на сръбската легация и тази „манифестация“ предизвика заплашителни постъпки пред софийското правителство.

Когато съобщих на дипломатите, които ме приеха така любезно в Юнион Клуб, казаното от Белград за омразата на българския народ към цар Борис, те повдигнаха рамене.

„Колко би било абсурдно това, ако не откриваше толкова преднамерени сметки“ ми казваше в навечерието на моето потегляне от София управляващият легацията на една държава, толкова приятелка на Белград, колкото и на Париж.

Така с подиграване на общественото мнение се подготвят най-лудите авантюри. Един народ, така разумен, така дълбоко миролюбив и достоен за уважение, какъвто е сръбският, се оставя да бъде воден от подобни хора!

Уви!

Официалната югославска пропаганда, пристрастена да променя истинския образ на цар Борис, неговите най-малки жестове, нападаща го при всеки случай и без случай, действа с една непонятна глупост. Да би искала с всички сили да направи симпатичен българския владетел, не би могла да постъпва по-успешно.

Що се касае до хората, които вдъхновяват тая пропаганда и които отиват в своята сляпа омраза към всичко българско до положението да се опират на протогеровистката партия, съставена от български ренегати на разположение на този, който предлага най-много всичко, що се касае до тези вдъхновители, те извършват едно несръчно и същевременно лошо дело.

Несръчност — защото, забравили добрата воля за мир и разбирателство на великите победители във войната и специално на Франция, те правят всичко, за да парализират действията на правителството, което не желае нищо така, както едно искрено сближение с Югославия.

Лошо дело — защото отслабват от една страна не само миролюбивото усилие на останалата Европа, но и самата сигурност на Югославия, която тикат към нови мъчности.

Те знаят, впрочем, какво им коства в 1915 г., какво коства на Съглашението и на първо място на Франция, омразата, която предизвикаха в България срещу тяхната страна.

Утре, ако никой не призове към разум безумните, които ръководят днес югославската политика, същите причини ще произведат на същото място същите последствия.

Не е нужна дълга анкета, за да узнае човек истинските чувства на българския народ към цар Борис: българи, македонски изгнаници, чуждестранна колония, обществено мнение в България са единодушни. Популярността на владетеля е неизмерима, абсолютна, без нито един дисонанс.

„Той е необикновен!“ ми каза миналата година, след дългия разговор, който току-що бе имал с владетеля, френският военен аташе по въздухоплаването на Балканите. „Той има една точност във възгледите, една способност на усвояване, за която нямат никаква идея във Франция! Ние приказвахме за политика, литература, авиация. Той знае всичко, разбира всичко, в течение е на всичко! Той очарова!“

Българският народ обича своя цар за простотата на неговото държане, за неговата благосклонност, за неговата постоянна загриженост за нуждите на смирените и малките. Редки са българските селца, които не са видели колата на владетеля да спира някоя сутрин пред общинския дом, цар Борис слязъл да приказва фамилиарно с притеклите се селяни, да се интересува от техните грижи, да подпомага негласно най-бедните. От своя баща, цар Фердинанд, той е наследил точния му и ясен ум, изтънчеността му, мъдростта и остротата на политическия поглед.

А тези, които са обичали неговата майка, намират в него чудесните качества, поради които се уважава в България споменът за княгинята.

В тази страна, където най-малкият шеф на партия, най-малкият депутат, ако се вярва на някои рокамболски „репортажи“, не смее да излиза от къщи, освен ако не е обграден от въоръжена охрана, където куршум от браунинг дебнел от всеки кът на улицата тези, които са изгубили благоразположението на ВМРО или на Националния

комитет, цар Борис не престава да отива и да се връща без охрана самичък в своя автомобил, с царица Йоанна или със своя механик.

Може да ми бъде възразено, че комунистите устройха срещу него два атентата, които щяха насмалко да турят край на царуването му. Първият полуразруши на 16 април 1925 г. църквата „Св. Неделя“, където царят трябваше да присъства на погребението на един от своите генерали и биде възпрян поради един непредвиден случай. Що се касае до втория, владетелят се спаси от устроена засада в един пуст проход по пътя Орхание — София като по чудо.

Дълго време наистина, и в България даже, тези два атентата бяха приписвани на активни комунисти и реакцията на народа срещу болшевишката партия бе такава, че въпреки остротата на икономическата криза, така благосклонна за нейната пропаганда, тя е загубила днес всякакво влияние върху българския политически живот. В България, признаваше през декември 1931 г. един от официалните съветски органи — „Синдикалният червен интернационал“, позицията на червените синдикати е твърде слаба, те броят 1230 члена в тютюневата индустрия срещу 30 000 работници и 1136 в текстилната — срещу 16000 работници.

Че московци са участвали в атентата от 16 април 1925 г., това е сигурно. Но те не са действали по свой план. Акцията е била подготвена от агенти провокатори, не комунисти. Засадата в Орхание е съвсем друга история. Доказано е днес, че тя е изпълнена от българи, пратени от чужденци.

„Хората, които обграждат цар Борис, целият висш политически и административен български персонал — министри и чиновници — са глупци или безчестници; нека кажем и едното и другото и да не говорим повече!“ ми каза в Белград д-р Радованович.

Наистина много от тези, които управляват или представляват България в чужбина, не са големи общественици. Печалната система, според която победителите след всеки избор помитат административния персонал, за да го заместят с покровителствани от тях хора, не способства никак, за да изпъкват на преден план в София способните, които са немалко в страната. Но българските министерства нямат монопол за посредствени хора, що се касае било до титулярите, било до началниците на отделенията.

И ако е истина, както пише г-н Анри Прост, че българските чиновници, зле платени и несигурни за утрешния ден, трябва „да дават доказателства за героизъм, за да отблъскват бакшишите, които може да им бъдат предлагани“, други в съседните земи нямат тая добродетел.

Никой французин, който е имал работа с някоя югославска, румънска или гръцка администрация, не ще ми противоречи, ако кажа, че бакшишът, който е преименуван в Белград „изплащане на разходи и възнаграждения за проучванията“, в Атина — „за непредвидени разноски“, в Букурещ — „цигари за госпожата“, в тия страни е толкова задължителен, че той е предвиден от чуждестранните сдружения и предприятия, когато установяват техните цени за публичните търгове или в контрактите за работи, които те сключват с представители на държавата.

Попитайте една голяма френска фирма колко „визитни карти“ е трябвало да раздаде, за да получи от Белград концесията на новия мост върху Сава!

Но най-важното, когато се касае до България, това, на което се позовават неумолимо пансърбите, за да оправдаят своето враждебно и заплашително държане спрямо нея, е нейното предполагаемо желание за реванш, нейното уж тайно въоръжение.

Победени и обезоръжени, българите, казват те, не приемат поражението, както не го приемат унгарците и германците, техни вчерашни съюзници — и утрешни — и погазили договорите, те са възстановили една могъща армия с огромни военни материали. Организирані според немски модел, техните военни сили надвишавали предвидените от Ньойския договор.

Съюзници и съвършено предани на фашистка Италия срещу Югославия, българите били получили от Рим пушки, муниции, топове, картечници, части отделени или сглобени, за да въоръжат за няколко дена повече от 300 000 войника.

„Впрочем“ казват официалните лица от Белград, „ние не сме единствени, които го знаем. И френските разузнавателни служби притежават доказателство за това.“

Вярно е, че френските разузнавателни служби при Министерството на войната са изучавали отблизо настоящото положение на България във военно отношение, за да проверят сензационните сведения на югославския шпионаж. Но имам известни

основания да се съмнявам, че те са приели за точни тези сведения, доставени от Белград=

Ньойският договор позволяваше на България една армия от 33 хил. души, от които 20 хил. войници, 10 хил. стражари, горски и митнически, и 3 хил. граничари. Всички трябваше да бъдат доброволци — офицерите за двадесет години, останалите за дванадесет. Забранено беше на България да притежава военна авиация, арсенали, фабрики за оръжия и муниции, повече от няколко десетки картечници и части от лека артилерия.

При налагане на тези условия, в частност по отношение на задължението България да има наемна войска, направена е същата основна грешка, която позволи на немците, поставени в същото положение, да възстановят почти напълно цялата си по-раншна военна мощ.

Въпросът, който се поставя, е именно този: да се узнае дали България е успяла, дали даже е търсила, използвайки непонятната грешка на експертите, които са редактирали военните клаузи на Ньойския договор, да състави тази наемна армия, чието съществуване в Германия съставлява в днешния момент една толкова страшна опасност за нашата сигурност.

Ако е така, всички опасения на болното въображение на нашите югославски приятели за едно тайно възстановяване на българската военна мощ, ще бъдат напълно оправдани.

Оправдани ли са те наистина?

Имах на свое разположение в България и Франция много сведения, черпени от най-различни извори, които най-малко могат да бъдат подозирани в заслепление или пробългарски симпатии. Проверявал съм ги, и не само веднъж, давал съм ги да бъдат сверявани от най-осведомени лица.

Моето заключение е следното: българската армия понастоящем е неспособна за всякаква нападателна акция, неспособна даже за всякаква сериозна защита.

Възможно е силите, с които разполага, и въоръжението ѝ да надминават цифрите и вида, предвидени от Ньойския договор. Армията трябва да брой около 40 000 души (от които 4 000 граничари) вместо 33 000 и числото на топовете и картечниците трябва да е двойно по-голямо от това, което предвижда договорът за мир.

Какво са една такава армия и едно подобно въоръжение при наличността на тези на Югославия?

Бих извършил най-голямо престъпление спрямо моите двама сина, и двамата обречени да участват на първа линия в близката, последна касапница, ако не кажех на тези, които обвиняват България в прикриване на едно усилено подготвяне на реванш: „Вие имате право“, ако наистина знаех, ако само подозирах, че имат право.

Но е чисто и просто смешно за този, който познава мъчнотиите, сред които е принудена да живее България, нейното икономическо разстройство, нейната финансова нищета, духа на управляващите и народните маси, да се говори за военно прикриване, да се разкрива някаква опасност, която то представлявало за мира на Европа.

И преувеличенията имат граници!

От великолепната някогашна българска военна организация е останала само сянка от сянка. Преди двадесет години българските армии смазваха турците и се противопоставяха успешно на сърби и гърци съединени. Днес те не биха могли да устоят на една атака от страна на гърците.

Неоспоримо е, че обучението на някои български полкове е превъзходно. Често наблюдавах маневри на артилерийски части и тяхната умелост да се развиват; техният усет за терена, бързината, с която се събират и влизат в действие, не оставяха никакво съмнение за стойността на офицери и войници. Видът на пехотинците, когато човек среща части в поход, прави впечатление дори на непосветените. Тук, както и от другата страна на границата, човек има работа с родени войници и най-обикновеният от тях, макар и с проста униформа, но с безупречна стойка, е роден за подофицер.

Те биха могли да бъдат опасни противници. Да! Но няма нищо, което да ги подкрепи.

България притежава наистина запаси от хора, които биха й позволили да мобилизира повече от половин милион войници, но тези резерви не са получили от четиринадесет години никакво военно обучение.

Много седмици на упражнения биха били необходими, преди те да могат да бъдат поставени успешно в действие.

Също така в България не съществува — за разлика от Югославия, където сдруженията на Соколите подготвят активно

младежта във военно отношение и я упражняват до зряла възраст — никаква военна подготовка на младежите, явна или прикрита.

Остават съюзниците на България, на които не престават да сочат югославските официални кръгове.

С Турция, неин бивш противник от 1912 г., България сключи една серия от арбитражни конвенции. Всички дипломатически канцеларии знаят текста им. С Гърция, благодарение на добрата воля на Анкара, София води преговори с цел да се постигне подобрене на съдбата на македонското население и да се уредят финансовите несъгласия между двете страни.

Всичко това не заплашва никого; напротив, затвърдява мира на Балканите.

Да приемем най-лошото; да приемем, че Югославия има основание да се безпокои, че се касае за самата нея, че се е касало да се парализират нейните инициативи през време на разговорите между Атина, Анкара и София от две години насам.

Чия е грешката, ако не на агресивната и брутална политика на пансръбските водачи, ако не на безпокойствата, създавани от техния империализъм и тегнещи върху всички техни съседи?

Опасностите, които заплашват мира между Дунав и Егея — и които са за нещастие много действителни — не идват от обвинените, а от обвинителите.

Опасностите идват поради туй, че насилническата политика, възприета от настоящите господари на Югославия по отношение на присъединените от нея националности през 1918 г., поддържа в поробените едно постоянно нарастващо вълнение, една все повече усиливаща се, отчаяна воля за освобождение.

Остава, най-после, големият аргумент — съюзът, който би съединил България с Рим.

Тази тайна конвенция, според която българите се били ангажирали да дадат помощ на Италия в случай на итало-югославска война, е станала за пансръбската диктатура, от сватбата на цар Борис с принцеса Джованна, един истински кошмар.

„Българите биха се показвали по-малко нахални, ако не се чувстваха поддържани против нас от «макароните»“ ми казваше д-р Марианович. „Отдавна ние щяхме да ги дресираме с ритници. На София се плаща от фашизма. Златото на Мусолини облаква нейните

министри и нейните генерали, както то подхранва бандитизма на Михайлов^[4] и пропагандата на Националния комитет. Ние имаме доказателство и го съобщихме на Франция, че стотици италиански картечници, милиони куршуми и гранати, цели тонове експлозиви, скрити в бурета за зехтин, в каси с етикети за консерви или земеделски трактори, са влезли в България.“

Д-р Радованович през последния месец юли ми каза същите неща.

И сигурно ми се поразсърди, загдето изказах скептицизма си по отношение на това, че Италия и България, които могат да се съобщават свободно през море, биха били принудени да се ползват от подобни хитрости. Ако в България наистина се внасят италиански картечници, муниции и експлозиви, никак не е нужно те да се прикриват в бурета за сланина или в денкове за дрехи, както бяха 250-те разглобени военни пуши и 1500-те браунинга, голям калибър, идващи от „Шкода“, пропуснати без всякаква пречка от граничарите в Белградското пристанище последния 16 юли за едно местоназначение, което не съм задължен да им посоча.

Че Италия, която смята за мъчно отстраним един въоръжен конфликт с югославяните, играе против тях на Балканите с българския коз — както тя играе в Централна Европа с унгарския — това е явно; обидно би било за нейния политически усет да се съмняваме в това. Че тя показва по реален начин всякога, когато ѝ се представи случай, своите симпатии към българите; че се старее да ги снабди със средствата за борба, които им приписват, това изглежда вероятно, както е неоспоримо, че всяко нападение срещу София ще види Рим насочен срещу нападателя.

Но, още веднъж, ако положението е такова, чия е грешката за това?

Да не забравяме, че от половин век насам, от внезапната атака, която Милан Сръбски по внушение на Австрия отправи през 1885 г. срещу българите в момента, когато те освобождаваха своите братя от Румелия и при която той понесе грозно поражение — всякога, когато България се е опитвала да осъществи своето национално единство и да осигури своите естествени граници, тя е срещала Белград на пътя си.

Да не забравяме, че въоръжена с правото в разпратата, която разделя двата съседа, България, забравила примката от 1913 г. и

несправедливостта на завоеванието от 1918 г., напразно търси ето вече 14 години да живее в искрено приятелство със своята силна съседка. Тя не заслужава неумолимата вражда и непрекъснатите предизвикателства на Белградското правителство така, както Франция не беше заслужила от 1871 г. до 1914 г., тези на победила Германия.

Само от Югославия зависеше да направи от България своя приятелка и да отстрани от пътя си в решителните часове катастрофата, състояща се в една контраатака, идеща от части на собствената ѝ войска.

Във всеки случай, ако наистина итало-българският съюз съществува, трябва да се признае, че много малко е сторено, за да бъде България в състояние да играе своята роля.

Нейната армия? Посочих това, което тя е. Тя не притежава ни гранати, ни тежка артилерия. Няколкото учебни аероплана, които би могла да превърне в боеви апарати, нямат нито бързина, нито мощ и биха могли да бъдат веднага унищожени.

Нейният единствен аеродром в София, който служи за спирка на френските, немските и полските търговски линии за към Левант, е непригоден и неговата близост до границата го прави леко нападаем. Тя няма арсенал, нито юзина за фабрикуване на оръжия, на муниципии, на отровни газове, от които би имала нужда; нейните железопътни и обикновени пътища са в едно невъобразимо разбито състояние; нейните запаси от железопътен материал не съществуват.

И над всичко — върховна гаранция за всички договори — стои единодушната, ревностна воля на цял един народ, окървавен в по-малко от 10 години от три войни и две поражения, народ изтощен до крайност.

Никой от тези, на които България е близка и чийто интерес не го задължава да лъже, не би могъл да ми противоречи в тая точка; българският народ, който поради всеобщото гласоподаване и своя демократичен дух е господар на съдбините си така, както ние, французите, сме на нашите, не желае да се говори днес за никаква война, на никаква цена против когото и да е, за каквото и да е, даже и за тази Македония, която е плът от неговата плът и люлка на неговото племе и за която три пъти вече той се би.

Българите нямат вече средства да водят война и не желаят да я водят.

Те ще я правят в един случай: в случай че пансръбският империализъм, превъзмогащ опасенията от една италианска интервенция и потъпкващ съветите за умереност от страна на Франция, се реши да осъществи своите завоевателни планове и под предлог да търси да унищожава македонските революционни организации, се опита да окупира всичко или част от България.

„Ако те направят това, господине“ ми казваше старият поп, който ми посочваше в градината на „Света София“, между цветя и зеленина, гроба на народния поет Иван Вазов, „ако те направят това, самите камъни, костите на нашите мъртви синове ще се повдигнат, за да ги прогонят!“

[1] Цар Фердинанд — Бел.ред. ↑

[2] „Св. София“ — цариградска джамия, бивш раннохристиянски храм. — Бел.ред. ↑

[3] Анри Прост. — Бел.авт. ↑

[4] Иван (Ванче) Михайлов. — Бел.ред. ↑

МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС

ОБСТАНОВКАТА

В сърцето на Балканския полуостров, от Охридското езеро, което достига до албанската граница, до Драма на Егейско море, от Солун до Шар планина — на север от Скопие, има една страна с 64 000 км. повърхнина, т.е. два пъти по-голяма от Белгия, обитавана от 2 500 000 души, говорещи един език, с еднаква култура, почти всички с еднаква религия. От този народ 70% са чисти българи.

Дивна природа — грамадни планински масиви Пинд, Олимп, Родоп, Рила; непроходими гори; една голяма река Вардар, безброй рекички; езера измежду най-живописните в Европа, несравнимо богатство и изблик на живот; полета, където никнат всички плодове; хиляди села, сто пъти горени, сто пъти построявани отново; градове, през които в течение на години е минала цялата интелектуална и икономическа дейност на полуострова, някои измежду които до вчера бяха търговски центрове на Ориента: Солун, Скопие, Велес, Битоля.

Двадесет века бурна и трагична история: Рим, варварите, кръстоносците, Венеция, турците. Незатихваща слава от легенди: Александър и царството на древността. Един от най-мощните на днешно време стремеж за свобода: тридесет години въстания против турците, непрестанно потушавани, непрестанно зараждащи се, до победата на балканските съюзници в 1912 г. Първа подялба на македонските земи между Белград и Атина след първото българско поражение в 1913 г. Втора подялба след Световната война и второто българско поражение. Днес: робство, по-тежко от старото, защото новите господари са по-силни от турците, по-жестоки и защото този път Европа ги поддържа и оправдава.

НАСЕЛЕНИЕТО

500–600 000 македонци, цял един народ, след заграбването на тяхната родина от Гърция и Сърбия, са потърсили прибежище в България. Всички, които са могли, са се изселили веднага след юлския мир в 1913 г., веднага след примирието в 1918 г., предпочитайки да се изселят, отколкото да понесат робството.

Хиляди други, цялата интелигенция, всички учители, всички свещеници, всички, които са били нежелани и подозрителни за властта поради своето минало или своите връзки, са били изгонени след настаняването на победителите. Хиляди и хиляди, докато границите не се затвориха херметически, са избягали, изоставяйки целия си имот, често даже оставяйки там част от семействата си, за да се изтръгнат от преследванията и жестокостите на победителите. От една и съща кръв, с еднакъв език и традиции като тези на българите, те бяха посрещнати като братя в България.

Докато овчарите, селяните, занаятчиите се натрупаха в граничните области, към Петрич, Тополника, Мелник, Кюстендил. Горна Джумая, работниците, търговците, интелигенцията нахлуха към София и към другите важни центрове.

Най-сетне, след като гръцките власти, подир поражението при Смирна, изгониха наведнъж хиляди македонски семейства, за да настанят на тяхно място, в техните земи и в конфискуваните им къщи гърците от Мала Азия, македонските бежанци бяха отправени от българското правителство с помощта на ОН към Бургас, към брега на Черно море и към Добруджа.

Те са превърнали в цветуща градина това, което преди тях беше само камънаци и блата.

Тези македонски българи не се различават вече никак по външност от българите в царството, между които живеят. Те са техни съседи в села и градове, част от тях са заели високо обществено положение, някои са станали министри, министър-председатели даже. Тяхната дейност, техният ум, тяхната морална стойност, тяхната работоспособност са им осигурили място между елита на народа.

Всички обаче непрестанно отправят поглед към любимите полета, към замъглените хълмове, към малките селища от другата страна на границата, където те са родени, където повечето от тях са живели толкова дълго време и закъдето достъпът им е забранен.

Земеделци, търговци, работници, интелигенция — всички в един порив утре, ако преградите, които ги отделят, се събореха, ако им бъде върната възможността да живеят мирно, биха се завърнали.

„Ами твоите ниви, ами земята, която българското правителство ти даде и която ти и децата ти обработвате от 15 години“ попитах аз един стар македонец земеделец близо до Белица, „ще ги напуснете ли?“. „Моите земи?“ отговори той. „Те са там, в нашата Македония. Те ме чакат. Надявам се да доживея до времето, когато ще мога да се върна и седна на каменната пейка, която моят баща беше поставил под зарзалите пред нашата вратня. И той ме чака.“ Половин милион македонци в България, където те са у дома си, където са се женили, където нямат от що да се страхуват, живеят и учат децата си да живеят в същото очакване като неговото. Милион и половина македонци в анексираните земи, техни другари от детинство, техни роднини, които годините, задълженията, материалната и морална невъзможност да избягат са принудили да живеят под гръцко или сръбско робство, живеят и карат децата си да живеят в очакване и с надежда.

Те не могат да направят нищо друго.

След анексията, когато започваха да ги погърчват и посърбват и когато те се опитаха за първи път да се възбунтуват или защитят, те онемяха пред смазващата жестокост на новите господари — като непослушно дете, стреснато от безмилостните камшични удари, които една силна ръка му нанася.

Стражарите, затворът, бързо добитата сигурност, че не могат да очакват помощ от никъде и от никого, ги научиха след 15 години да вървят право по пътя, който са им начертали. Те са видели с какво се заплаща непокорството. Те са станали меки, почтителни, послушни. Те са се научили да се смеят през сълзи.

Аз ги видях — и споменът за окаяното положение, в което е изпаднал този по-рано горд народ, още бунтува кръвта ми.

Те чакат.

Приютените в България македонци също чакат. Но понеже са свободни, понеже нищо не им се противопоставя, те са се отдали от 15

г. пламенно, упорито на освободителното дело. Всички сили и средства, с които разполагат, са пожертвани. Всеки един от тях, където и да го е поставила случайността, се числи към някое дружество, дружба, група, определени да поддържат в членовете си, специално в младежта, чувството на солидарност и култа към временно изгубената родина. Дружба на жените македонки, студентска дружба, дружба за подпомагане на старците, сираците, болните, външна пропаганда, сказки, ревюта, ежедневни вестници — всичко е ангажирано — всеки македонец в България, всеки македонец в странство. Начело на тази организация, заповядвайки, централизирайки средствата, насочвайки тази дейност с легални начини и методи, стои Македонският национален комитет. В мрака, до Националния комитет, но свършено различна от него, свършено чужда на неговите дела, групирайки други хора, управлявани от други вождове, има една организация, на която неизброимите разклонения се простират отвъд България, до дъното на най-отдалечените македонски земи — ВМРО.

Ще се върнем пак на нея.

ПРОБЛЕМЪТ

При тези условия и с тези хора македонският въпрос е поставен от половин век, откакто духовенството, учителите, интелигенцията, целият народ в тази Македония, където всички преди войната ходеха на училище, където всеки малък град имаше свой местен вестник и общинска библиотека, поискаха след освобождението на България и Сърбия свободата и на Македония.

Това желание за свобода, чрез влиянието, което са имали на Балканите македонските въстания, чрез отслабването, което са причинили на турските войски, с право може да се каже, че е струвало на турците изгубването на европейските им владения.

Първопричина за двете балкански войни беше Македония — за да освободи Македония, България подготви съюза в 1912 г., а за да я изтръгнат от победителката България, Сърбия и Гърция се съюзиха срещу нея в 1913 г.; Македония беше също така непряко, но сигурно и между причините за Световната война.

След мира в 1918 г., по вина на тези, които повярваха, че са унищожили, поставяйки въвн от законите нейните синове и искайки да денационализират силов един народ, чийто патриотизъм беше се противопоставял с успех на петвековното турско робство, македонският въпрос е станал за Югославия една незаздравяваща рана.

Да се иска да се намали неговата важност, както се опитва да стори това Белградската пропаганда, представяйки го като борба между една голяма държава и шепа бандити — е глупост. Това е едно глухо, бавно повдигане, което трае от 15 години и което рискува да предизвика — и това сигурно ще стане, ако оставяме нещата да следват своя път — една нова европейска война; това заслужава повече внимание, отколкото 2-3000-те реда глупости или систематизирани неистини, които ни поднасят някои репортери.

Откъде идва опасността?

От самите македонци ли? От организираните легални ли около Националния комитет, или нелегални във ВМРО, които са взели защитата на тяхната кауза?

Не! Анексираните, които са смазани от военната окупация, от юридически и административен натиск, чиято безмилостна жестокост надминава всяко въображение и които една истинска затворническа стена отделя от външния свят, са неспособни за каквото и да е противодействие, за най-малка реакция. Те са напълно безпомощни. Всичко, което могат да направят от своя страна техните защитници, които и не помислят да нападнат директно Югославия, е да поддържат чрез своята пропаганда, манифестации и терористични акции духа на солидарност, надеждата за свобода и да работят за подготвяне на бъдещето.

Не!

Опасността идва оттам, че сърбите са си присвоили (благодарение на френската подкрепа) през 1919 г., след като ги бяха временно заели в 1913 г., земи и население, за които те заявиха, че са сръбски, тогава, когато те бяха и искаха да бъдат български. Те можаха да ги подчинят, но не можаха да ги асимилират.

И Македония, винаги готова за бунт, тежи като олово на сръбската политика.

За да се освободят от това, пансръбските управници от Белград са счели, че най-добрият начин е не да изменят своите административни и съдебни методи в анексирана Македония, а взимайки под претекст дейността на македонските организации, работещи в България, да действат срещу нея.

Пансърбите са пресметнали, че така ще убият с един куршум два заека: унищожавайки тяхната подкрепа в България, те ще принудят македонците да се откажат от всякаква надежда за освобождение; унищожавайки българската независимост, те ще достигнат Солун и Егея — крайната цел на изток за техния империализъм.

С всички сили, с безкрайната изобретателност на своята пропаганда и своите агенти провокатори, пансърбизмът работи от няколко години за реализирането на тези си намерения.

Ожесточената кампания, водена миналата година във Франция с книги и преса, вдъхновена от белградското Пресбюро, с фабрикувани оттам документи срещу легалните и нелегални македонски организации, имаше за цел да подготви френското обществено мнение за един евентуален сръбско-български конфликт и да го спечели за акцията, която се замисля в Белград. Победата на левите партии във

френските избори в 1932 г. даде повод на сръбското правителство да се опасява, че то няма да бъде подкрепено от френското правителство в една политика на авантюри и го принуди да забави временно изпълнението на своите проекти. Но то счита, че само ги е отложило. Нищо не оправдава, биха казали, едно толкова тежко обвинение срещу Белград от моя страна.

Напротив! Оправдава го едно по-раншно събитие, което много хора във Франция са забравили твърде скоро. През юни 1914 г., сигурни, че имат безрезервната помощ на Русия, където цялата панславянска партия, направлявана от Сазонов, ги подтикваше към действие, пансърбите без двоумение рискуваха всичко за всичко. Френското обществено мнение прие тогава за истински протестите на сръбското правителство срещу виенските обвинения, че то е организирано и изпълнило двойното убийство в Сараево. Заради сърбите, за да защити техните права, Франция се намеси във войната.

Днес, след публикуването на стенографираните дебати, които се приключиха в 1914 г. с осъждането на убийците на австрийския престолонаследник, не е възможно да се отрече, че последните са действали по внушение на някои официални сръбски среди.

Първата замисъл, съвети, права, пари, оръжия, фалшиви паспорти, водачи, които да ги прекарат през границата, да ги отведат в Сараево и им посочат най-удобното място за засада, цялото дело на Гаврило Принцип и Чабринович е било от началото до края, включително и изпълнението, дело на един близък на белградското правителство човек.

Преди да може да се възползва от това дело, Сърбия скъпо го заплати.

Но ние, които бяхме съвсем непричастни, го заплатихме още по-скъпо.

Колкото се отнася до македонския въпрос, интересът на Франция, свързана с Югославия с договори, които рискуват, ако не вземем мерки, да ни заведат там, където не желаем да отидем, е да не позволява да се повтори Сараевският случай само за да се спаси сръбската диктатура.

— Всичко, което е македонско, е наше, но само това, което е македонско — ми беше заявил в 1931 г. в София, когато го видях за пръв път, д-р Станишев, който беше тогава председател на

Националния комитет. — Останалото: лични караници или международно съперничество, ни интересува дотолкова, доколкото може да бъде полезно или вредно за нашата кауза.

Признавам, че рядко съм срещал по-привлекателна личност, човек с по-незаинтересовани и благородни чувства, отколкото този революционер.

Петдесет и няколко годишен, висок, с прошарена коса, светли очи и прям поглед, продълговато лице с фини черти, малка брадичка, с умерени жестове, говорещ френски с леснина и точност, които учудват; този, който толкова дълго време е олицетворявал пред чуждия свят волевата сила на своя народ, диша спокойствие и доброта, пълно самообладание, но най-вече (и това е, което привлича у него) една необикновена искреност. Простотата в обноските на един провинциален буржоа е преплетена с културата и обективността на един професор от Сорбоната. Безкрайно ловък, защото знае точно какво иска, а не иска нищо вън от възможното, народен представител, известен лекар, бивш председател на Националния комитет, той е пожелал миналата пролет да му се разреши да вземе необходимата за здравето му почивка, но той остава, благодарение на своя характер, на своя авторитет, на фанатичната привързаност, която го заобикаля, един от най-видните македонци. Аз отидох да го видя една сутрин през август миналата година в седалището на Националния комитет, ул. „Александър I“ №16, на две крачки от Народната банка.

Голямата македонска организация е избрала за свое седалище една стара буржоазна къща. Тиха улица, където влюбените, поради близката градина, си дават среща вечер. Почти отсреща, на ъгъла на улицата, която води към Централната поща, е най-важната станция на ваксаджиите в София: 15–20 сандъчета, наредени едно до друго на тротоара, а зад тях също толкова мъже на различна възраст. Аз често съм мислил, гледайки ги да дебнат идването на клиенти, че тези именно хора един млад колега, дошъл за два дни в София през юни 1931 г., е взел за постове около Националния комитет, които е описал. Отдалеч лъскавите четки, които те окачват на колана си, могат (особено ако човек е предубеден) да минат за ръчни бомби или револвер от голям калибър.

Всъщност, влиза се в помещението на комитета като в хан. Нито пазачи, нито вратар при входа, никой по стълбите, нито сянка от пазач

в антрето, в дъното на което в малка отстранена стая един старик пише, усмихвайки се, адреси и сметки. Нищо, което може да попречи на първия дошъл да влезне, ако иска, при председателя и да го убие като заек в скривалището му. Ние сме далеч от мистериозната и ужасна къща, с пълни с бомби и адски машини зимници, с барикадирани стаи, превърнати в революционни пиротехнически лаборатории, с гарнизон, въоръжен до зъбите, който пропуска само с парола, чието описание, написано между две чашки сливовица в една пивница, беше отпечатано в един голям парижки вестник и накара да потреперят миналата година толкова хорица. Ренан има право: само човешката глупост ни кара да почувстваме безкрайността.

Аз бях предупредил д-р Станишев, приемайки срещата, която ми беше определил, и веднага, седнал срещу него, повтарям предупреждението си: „Аз не съм дошъл в България, за да отбележа обвинения или хвалби за югославското правителство. Аз съм дошъл да анкетирам самостоятелно, по свое собствено желание, на място и както ми хареса. Не мога да понасям приготвените от по-рано комюникета, официални документи, всичко това, което е предъвквано толкова пъти. Аз не ям чуждо ядене. Предпочитам моето, макар и по-люто. Поне в него знам какво има. Журналистът не е машина за регистриране, а фотограф, който трябва сам да си подбира мненията и личностите; да фотографира и сам да си промива стъклата. Моята задача е да схвана нещата правилно, с истинската им светлина и да ги представя на публиката без ретуш.“

Моят домакин одобрява с кимане на глава. Ние сме напълно съгласни. Отблъсвам купчината карти и брошури, натрупани на масата, които не ни служат вече за нищо.

— Бихте ли искали да ми опишете македонския въпрос, като че ли не го познавам? Цялата литература, написана от вас и вашите приятели, съм я чел. Всички отговори на Белград и Атина — също. Ако имам свое мнение, ще го забравя. Дайте ми Вашето.

Чувам още смеха на д-р Станишев.

— Моето мнение? Мнението на човек, чиято глава е оценена от сърбите? Държите ли на него? Но вие го знаете предварително! То е много просто: македонски въпрос не съществува.

Аз подскочих. Как, и той ли!... Всички ли, от единия до другия край на Балканския полуостров, са се наговорили? „Няма македонски

въпрос“ — ми казваше преди 8 дена в Белград д-р Радованович.

— Но това е съвсем ясно, г-не — продължава д-р Станишев. — Който говори за въпрос, проблем, говори за нещо несигурно, оспорвано, а македонският въпрос е сигурен и ясен. Неговото разрешение се налага на всички честни хора с абсолютността на една геометрична или алгебрична теорема.

— Ние поддържаме, че македонците са българи в грамадното си болшинство, най-малко 3/4 от тях са българи по произход, по обичаи, по език. И всички географи, всички филолози, били те немци, руси, французи, швейцарци или англичани, всички са на същото мнение. Преди 50 г. всички сръбски специалисти бяха на това мнение.

— „Македония — пише в 1917 г. в «Панславизмът и френските интереси» прочутият ориенталист и историк D. Leger, професор в College de France, когото учените от цял свят признават за свой учител по славянските въпроси, — Македония е почти изключително населена с българи, въпреки че сърби и гърци настояват за противното. Техните претенции падат след безпристрастните констатации на етнографи като Legeau, Kiepert, Kitich, Grigorowitch, Hilferding и Makenzie. Едва след като Сърбия видя, че ѝ са отнети според Берлинския договор Босна и Херцеговина, на някои нейни държавници им дойде наум да търсят компенсация откъм Македония, и тогава те започнаха да твърдят «съществуването на сърби в тази страна, населена изключително от българи».“

— „Истината — заяви от своя страна на 7 февруари 1927 г. на НК за социални и политически науки в Париж, бившият военен кореспондент на Балканите на в. Journal — ме задължава да кажа, че преди войната, когато се преминаваше през Македония, човек срещаше българи, а не сърби. Днес Македония е кръстена сръбска.“ За да видите, че съм прав, няма нужда да бъдете голям учен, да сте се ровили в архиви, да сте сравнявали фонетики и да сте следили през вековете емиграцията на расите. Достатъчно е да видите един до друг един българин от България и един македонец от Гевгели, от Велес, от Скопие. Опитайте! Сърбите казват: „Македонците са сърби, изтръгнати от Сърбия преди 5 века от турското владичество, и на които можах да втълпя, че са българи, и те малко по малко бяха забравили произхода си, но те са сърби, чисти сърби, като тези от Стара Сърбия. Всички, които казват противното, лъжат, защото е в техен интерес“.

Сърбите ви го казаха, нали? Естествено! Лошото само е, че чакаха да направят това великолепно откритие тогава, когато имаха нужда да оправдаят политическите си претенции върху Македония, и че преди това нито един сърбин не се намери, който да отрече изключително българския характер на тази същата Македония. Днес благодарение на вас, французите, които спечелихте войната за тях, сърбите постигнаха целта си. Те се настаниха в Македония. И побързаха да прогласят тържествено пред света след направената проверка, че цялото македонско население е чисто сръбско. 500 000-те македонци, приютени в България? Сръбските статистики ще ги направят скоро няколко десетки хиляди емигранти българи, които се завърнали в отечеството си.

— Защо е тази лъжа, която е толкова груба, че става обидна за тези, на които я предлагат? Защото хиляди европейци от всички народности, идвали в България в продължение на 15 г., са могли да видят с очите си македонските бежанци и да си дадат сметка за броя им.

— Вие знаете причините, които карат сърбите да отричат очевидността.

— Касает се да се избегне на всяка цена прилагането на Сен-Жерменския договор, който организира покровителстването на етническите малцинства в поробените части на Македония. За да постигнат целта си, сърбите трябваше да убедят Великите сили, че македонците не са българи, спрямо които трябва да се приложи специалният член, предвиден в договора, а сърби, подчинени безрезервно на сръбските закони. Трябваше следователно да се откаже и грамадната македонска емиграция!

— Ударът, признавам го, сполучи напълно, благодарение на подкрепата, която някои ваши държавници дадоха на белградските господари. Никакво македонско искане, никоя от нашите молби за анкета, колкото и да са многобройни, колкото и да са точни изнесените в тях факти, от когото и да са подписани (последната беше подписана от представителя на Ватикана в Македония), никога не са били разглеждани от ОН. Когато тези молби пристигнат в Женева, Белград казва: „Не!“. Франция го подкрепя; всички, които са приятели и задължени към Франция, казват: „Амин!“ и всичко е свършено.

— За ОН няма македонци, няма македонски въпрос.

— 50 000 войници, стражари и нередовна войска и днес още, т.е. 14 години след така нареченото завръщане на сърбите от Македония в отечеството им, се разполагат и заемат нашата страна и ѝ налагат режим, за който ще съдите, след като го видите.

— В Белград са Ви казали, че жестокостите, които изнасяме, съществуват само във въображението ни, и че Македония — сръбска земя — живее доволна под владичеството на Белград. Е, добре, понеже смятате сам да отидете там, ще съдите, ако въобще Ви оставят да видите нещо. Там ще разберете кой лъже — ние или Белград. Бъдете колкото се може по-открит. За нас никога няма да бъдете достатъчно! В борбата, която водим, един срещу всички, за свободата и живота на своя народ, има едно оръжие, което никога не употребяваме — лъжата.

Моят домакин изведнъж млъкна. С поглед, впит в една карта на Македония, до която на отсрещната стена е окачен портретът на Тодор Александров, големия македонски вожд, изглеждаше, че той следва бяна си.

— Не — подзе той изведнъж, — няма македонски въпрос. И когато се върнете оттам, при условие че сте могли да погледнете зад декора. Вие ще кажете същото! Има една действителност, чийто ужас надминава въображението; един народ, който има право да бъде свободен, който има право на живот, и когото един друг народ, посилен, смазва безмилостно, измъчва жестоко; убива по два най-отвратителни и жестоки начина!

Аз го прекъснах:

— Да оставим това настрана, драги докторе! На всички обвинения, отправяни от Вас и вашите приятели, сърбите отговарят с категорични опровержения. Вие казвате, че те лъжат. Те казват, че Вие и приятелите ви лъжат. Аз ще съдя сам. Да се върна на вашето лично мнение. Как искате, при днешното положение на нещата, след 14 години непрекъснатата сръбска окупация, Белград да се съгласи доброволно, без да бъде принуден насила, да се откаже от македонските земи? Независимостта на Македония? Тя е хипотеза, толкова неосъществима, колкото възвръщането на Данцигския^[1] коридор на Германия.

— Знам! — ми отговори д-р Станишев. — Днес това е невъзможно. Много интереси са се съюзили срещу нашето право, срещу правото! Да се задоволи Македония, значи да се отвори вратата

за една обща ревизия на договорите. Сърбите никога няма да се съгласят на това, освен ако Франция, без която не могат да живеят, не ги принуди. Много неща станаха след войната. Трябва да се иска възможното. Трябва да може да се чака. Ние знаем, че ще дойде един ден, когато всички наши справедливи искания, всички искания ще бъдат удовлетворени. Ние ще бъдем търпеливи. От толкова дълго време чакаме, че можем да почакаме още малко.

— Какво искаме днес? Искामе белградското правителство да даде на нашите съотечественици всички права и свободи, които със Сен-Жерменския договор се е задължило да им даде. Да спре да се отнася към тях като към престъпници. Нищо друго! Ако Белград направи това лоялно и безрезервно, ако имотът, честта, личната свобода бъдат гарантирани в Македония, както във всички цивилизовани страни, всякакъв конфликт между нас и Югославия ще престане. Македонците ще приемат да бъдат югославски поданици, което не ще рече сърби. Тяхната дейност ще се ограничи да искат после по законен път пред един „парламент“, където Македония има свободно избрани свои представители, една автономия, съвместима с националното единство. И това, което казах, е добре известно на Белград. Ние не искаме повече от това, което искат хървати и словенци. Ние сме готови да се съгласим Македония, наред с Хърватско, Словения, Сърбия, Далмация, административно автономни, да бъде част от една Югославска федерация, където всички членове ще имат равни права, обща армия, дипломация, финанси и общ централен парламент. Тази федерация, тези Балкански съединени щати, ще реализират наистина онзи съюз на южните славяни, за който мечтаят сърбите, които искат самостоятелно да го реализират, и на който днешна Югославия е една отвратителна карикатура.

Аз започнах да се смея:

— А ВМРО, драги докторе? Къде оставяте ВМРО? Ако нейните вождове ви чуеха...

— ВМРО? — отговори д-р Станишев. — Но каква програма и какви цели ѝ приписвате? И вие ли ще приемате за верни лъжите, които белградското Пресбюро и платената от него литература пръскат за нея? Хората, които управляват ВМРО, мислят като тези, които ръководят Националния комитет, защото един македонец, загрижен за истинските интереси на родината си, не може да мисли другояче.

— Десет пъти (за последен път преди три месеца) ВМРО публично заяви, че е готова да сложи оръжие, ако Белград спре да преследва поробените македонци и им даде законни гаранции и свободите, на които имат право. ВМРО прибави — и кой ще ѝ се сърди за това — че дотогава безспир ще продължава борбата.

— За нещастие, признавам, че сме още далеч от това справедливо и разумно разрешение! Сръбската администрация не е готова да се откаже от методите на жестокост и преследване, които са опълчили срещу нея всички македонци. Тя няма да ги измени, ще ги засили даже, ако не се смени в Белград правителството, което ги вдъхновява. Вижте впрочем какво става в Хърватско.

— Докторе — му казах аз, — опомнете се! Аз исках личното Ви мнение по македонския въпрос, а ето че Вие ми давате мнението си върху вътрешната криза в Югославия! Да се върнем на Македония! Признайте, че вашите организации правят всичко, за да изкарат из търпение сърбите: преди три месеца на Нишката гара две бомби убиха и раниха 20 души; преди месец в Щип един участък гореше; преди 15 дена влакът, с който пътувах, беше взривен с динамит. Знам, че той беше пълен с войници, а освен това в него пътуваха двама-трима висши началници, но това не ви извинява! Когато вашите приятели подготвят шеги от този род, да предупреждават поне неутралните!

С особена усмивка д-р Станишев ме погледна за един миг право в очите.

— Ако ме познавахте повече, щяхте да знаете до каква степен жестокостта ме ужасява. Не бихте казали това, което казахте! Но има случаи, когато жестокостта е справедлива, когато тя става свещен дълг.

— Да, укоряват нашите революционни организации за жестокостите им спрямо сръбската администрация и полиция, за техните терористични атентати в анексирана Македония, за техния „бандитизъм“ — да, аз приемам думата, която употребяват френските журналисти!

— Кажете ми, г-не, как вашето обществено мнение би посрещнало следните факти, ако се бяха случили в Елзас и Лотарингия през време на немската окупация? Аз Ви ги соча измежду хилядите други, а има и по-лоши.

— В Сушица, която е един хълм между Скопие и Велес, жените Райна Недева, Мияна Танева, Виктория Андреева, Васа Митрева,

които отказвали да кажат къде са избягали мъжете им, са били бити до кръв от сръбските стражари, след което залели подмишниците и половите им органи с газ и ги запалили.

— В село Добрево една 16-годишна мома, Миладина Тачева, обвинена и осъдена, че пяла българска песен, е била съблечена гола, вързана за една дъска и ѝ били нанесени 60 удара с тояга по кръста. След това е била изнасилена от началника на групата и неговите другари — шестима души.

— В Качаник селянинът Ефтим Атанасов, заподозрян, че укривал членове на ВМРО, нещо, което отричал, бил пребит с тояга, след което е бил разпънат на кръст. Това е дело на нередовните членове на сръбската организация „Бяла ръка“. А за да направят поужасни мъките на другаря му Манаси Антов, набивали му тръни под ноктите на ръцете и краката.

— В Ястремник, по заповед и в присъствие на началника на Обществената безопасност Жика Лазич, същия, който днес е министър на вътрешните работи в Югославия, селяните Константин Дамянов, Иван Ангелов, Георги Стойчев, селянките Илинка Иванчева, Мита Димитриева, Мирса Велинова, обвинени, че са подслонили революционери, са били бити до смърт пред цялото село. Жените, преди да издъхнат, са били поругани по отвратителен начин.

— Вие искате мнението ми, г-не. Аз Ви го дадох. Дадох го такова, каквото го искате — подкрепено с факти. Тези факти може да не ги вярвате. Вие ще идете в Македония, проверете ги там! Аз не ще се сърдя: Св. Тома, който повярва едва след като видя, е все пак в рая!...

Аз ги проверих.

Жестокостта в Сушица? На 14 юли в Сушица, където бях отишъл с автомобил, докато сръбските официални власти и шпионите, аташирани към мене, ме мислеха, че разговарям с нашия консул във френските гробища в Скопие, аз видях с очите си белезите на двете жертви. Чух с ушите си от устата на трима свидетели, чиито имена и адреси имах от сигурен източник, разказа за отвратителната сцена. Жестокостите в Добрево и Ястремник? Тяхната истинност ми беше

удостоверена от един френски дипломатически представител, чието име не мога да назова.

Единият от докладите на нашите дипломатически агенти — а те бяха два и аз ги държах в ръцете си в едно от нашите консулства на изток — описвайки жестокостите, свършва така:

„Такива факти, които, ако бяха известни, биха ужасили нашето обществено мнение, нямат никакво извинение и оправдават за жалост отмъщението на македонските революционери. Те поддържат у народа омразата и жаждата за мъст, които чакат само удобен случай, за да избухнат.“

„Страна, която си служи с един Лазич“ ми каза френски дипломат, „се позори! Фактът, че югославското правителство, познавайки моралното падение на Лазич, можа да го направи началник на държавната полиция в анексирана Македония, е вече нещо недопустимо! Но че крал Александър го е избрал за един от най-важните си министри, тук вече няма какво повече да се каже! Този човек е затънал в кръв и нечистотии! Аз съм го виждал да действа.“

И аз също.

Беше в Белград, през юли 1923 г. Обядвах в ресторант Екселсиор, зад двореца, с моя стар приятел Драгомир Стефанович, бивш *charge d'affaires*^[2] през време на войната в Париж. Лазич седна при нас. Стефанович, който го познаваше, ми го представи. Един вулгарен тип, с умни, но жестоки очи, с животинска челюст. Ноктите му бяха мръсни, но говореше добре. Току-що се беше завърнал от Македония, където беше отишъл да реорганизира държавната полиция.

Разказвайки с дяволски хумор пикантни истории за жени, той не преставаше да лови с бърз жест мухите по покривката. После, без да прекъсва разказа си, полека, една по една им откъсваше крилето, туряше тогава осакатената муха на чинията си и с края на цигарата си, с леки удари, без да бърза, караше мухата да върви, изгаряйки коремчето ѝ.

„На македонките, за да ги направим по-влюбчиви, когато са безчувствени, им туряме огън на надлежното място.“

Д-р Станишев стана леко прегърбен, мачкайки машинално с пръсти една вече угаснала цигара; той се разхождаше в малката стая с почти манастирска мебелировка, където ме беше приел. Дълбоко възмущение, което отпечатва на лицето му безмилостно изражение, го разтърсва.

Вън, по слънчевата улица, чиновниците от Народната банка бързат за обяд, трамваите скърцат.

Бившият председател на НК рязко се спира. Хладнокръвието му се е възвърнало.

— Да, г-не — подзе той, — тези ужаси, тази дива грубост, срещу които нашите нещастни съотечественици не са защитени с нищо, правят толкова мъчно, да не кажа невъзможно, мирното разрешаване на македонския въпрос. Откакто сърбите са я заели, Македония е станала ад. Стотици къщи и чифлици, цели села, под предлог, че наказват жителите за симпатията им към революционерите, са били изгорени от сръбските стражари или нередовни войски.

— Всичките ни гробища са поругани, паметниците, издигнати за нашите паднали на бойното поле, са унищожени, богатствата на нашите черкви, манастири, библиотеки — ограбени.

— Безброй жени и моми са били изнасилени. Безброй македонци са били измъчвани, бити, затваряни, избити без съд.

— Нашите свещеници бяха изгонени, нашите учители — също; децата ни нямат право да говорят родния си език, да носят собственото си име, защото то е българско! Те са заставени да си прибавят сръбско окончание! Цял народ трябва да говори, да мисли, да се моли само така, както господарите му желаят, не може да отиде без позволение от едно село в друго, не може да излиза вечер, цял народ е смазан от данъци и реквизиции, не може да очаква никаква справедливост от съда, не може да протестира срещу престъпленията на администраторите и полицаите, на които е подчинен.

— Ето македонския въпрос, г-не. Агонията на един народ, когото измъчват и който не иска да умре. Много е лесно наистина да се хвърля вината върху роднините и приятелите на жертвите, които отиват, за да отмъстят. Ще посмеете ли да наречете „убийство“ екзекуцията, която е извършил съпругът, когато се е научил в България, където е успял да се подслони; след като дълги седмици се е крил в планината, че жена му, останала на село, е послужила за играчка, пред

очите на всички уплашени селяни, на стражарите, дошли да претърсват у него; бащата, към чиято дъщеря са се отнесли като към проститутка; братът, чиято обезчестена сестра се е удавила от отчаяние? Ще считате ли тези отмъстителни престъпници? Това са, г-не, „бандитите на Ориента“!

— Много по-просто е, нали, да се пишат фейлетони за нашите тайни арсенали, за нашите адски машини, за нашите училища за терористи, отколкото да се каже истината!

— Нека вашата страна, на която белградското правителство не може нищо да откаже, да изпрати една анкетна комисия в Македония, една комисия, съставена от хора, чиято присъда ще се наложи на всички.

— Тя ще види, тя ще отсъди! Тя ще отсъди в чий лагер са лъжите и бандитите.

— Хиляди жертви ще се надигнат от гробовете си, за да искат справедливост.

— Карнегиевата комисия, в която взеха участие наред с белгийския министър Вандервелде и двама ваши съотечественици, г-н Естурнел де Констен и г-н Жустен Годар, публикува по-рано върху жестокостите, които откри в Македония, един доклад, който е посмазващ от което и да е наше обвинение.

— Опитайте се да намерите поне един екземпляр от този доклад! Белград скъпо плати, за да изчезнат всичките!

Аз се разделих с д-р Станишев на ъгъла на ул. „Мария Луиза“.

Един миг, докато той бързаше към бедните, които го чакат в кабинета му, аз проследих в тълпата неговия тънък и висок силует.

Той вървеше направо, с бързи крачки, безгрижен както към жаркото слънце, тъй и към убиеца, който може би го дебнеше пред прага на къщата му, за да го повали, както бе издебнат и убит миналия юли неговият приятел и наследник в председателството на Комитета Д. Михайлов; както падна на 25 декември миналата година Симеон Ефтимов, който беше един от най-бистрите умове, едно от най-благородните сърца на млада Европа, както умряха за македонската кауза в продължение на 15 г. толкова хора, които живеяха само за нея.

[1] Данциг — бивш град в Източна Прусия, днес полският Гданск. — Бел.ред. ↑

[2] Шарже д'афер — (фр.) изпълняващ длъжност на дипломатически представител. — Бел.ред. ↑

ПРЕД ТЕЛЕНИТЕ МРЕЖИ

Голям жълт автомобил бръмчи в ранната утрин пред вратата на хотела. Двама души ме чакат.

С пълна скорост, преминавайки спящата още София, чиито пусти улици изглеждат неизмеримо дълги и широки, летим към югославската граница.

Едва напуснали кръстопътищата, където първите трамваи току-що излизат от депата си, достигнахме планината. Обикновено пътят представлява едно просто трасе на подпряна почва по края на пропастите, в дълбочината на които, между великолепната растителност и разхвърляни паднали скали, лъкатушат малки поточета.

Тесни долинки, притиснати от оголените върхове, около които пътят описва зигзаги. Първобитни дървени мостчета, повечето без парапет, увиснали на 50–60 метра над пресъхналите води. Отляво буйни дъбови и букови гори покриват скалистите склонове. Надясно нито едно дърво — там са минали турци... които намерили единствено средство да се справят с комитите на ВМРО, като изсекат горите — десетки хиляди хектари — където противниците им се укривали.

В момента, когато достигнахме един мост, след слизането по наклона с най-голяма скорост, късно забелязваме, почти в началото му, една дълбока пукнатина. Веднага ускорителя! Автомобилът отскача, опасността е премината, почти сме в края на мостчето и продължаваме пътя си. След нас един блок с тежко избухтяване откъсва цяла една част от моста.

— Ами другите — тези, които ще минат след нас?

Другарят ми с един малък жест превежда моя въпрос на шофьора. Той се обръща, изглежда ме и се изсмива.

Ние изкачихме един безкраен каменлив склон, само чийто вид ще разколебае и най-смелия шофьор във Франция.

Въздухът е чист. Тишината абсолютна. Никаква следа от човешки живот, до най-далечната точка на погледа. Високи планини, които се редят и вплитат до безкрайност около нас с разхвърляните по

тях гори, долини и огромни скали. На юг, във вечната мъглявина на палещата от слънцето далечина, високите върхове се полупоказват в дълги закръглени очертания.

Широка равнина, осеяна със селища и чифлици, с богати и разнообразни посеви. Още едно изкачване между изсечените дъбови дънери, грамадни варовици, чакъл, където растат големи туфи минзухари и сини трънаци.

Една неочаквана гледка ме накара да насоча бинокъла: на петшестстотин метра отляво един тънък силует, неподвижен и като че поставен на върха на дърветата, се откроява на избистреното небе: войник с каска, с блестящ щик.

Другарят ми протегна ръка към фигурата:

— Сръбски часовей! — изговори накъсо.

Последен завой по разорания път, обрасъл дотолкова с трънаци, че едва се забелязва трасето, една малка тераска с изгорена от слънцето трева, малка, колкото да завие автомобилът. Двеста метра път между шубраци и тръни до върха на планината.

Пред нас, между засъхналата трева, един тесен изкоп: пограничната линия на българо-югославската граница.

Зад изкопа, който има 30 см широчина и 20 дълбочина — телените мрежи. Нещо невъобразимо...

Представете си една стена, изплетена от тел, висока 1.75 м, дебела 2, чиито телове са толкова гъсти, усукани, толкова обтегнати от железните колове, които я поддържат от самата повърхност на земята до върха ѝ, че едно куче не може да се провре.

На всеки два метра по средата на тази стена кръгли ями, широки един метър, дълбоки два, полузакрити с изсъхнали шубраци. В центъра на всяка острието на един железен кол. Нещастник ще бъде този, който се опита да се провре между тия телове! Преди шест седмици близо до Гюешево една жена, след като била бита и изнасилена и се е опитала да мине, е агонизирала два дни с разкъсан корем върху един подобен кол.

Зад телените мрежи шест, седем, осем паралелни реда дупки.

Опряна на телените мрежи, една стена от кръстосани изострени железа, висока един метър, широка метър и половина.

На всеки двеста метра сламени колиби, големи колкото маса за ядене за шест лица, поставени в земята. В действителност, те са

издигнати откъм страната, която гледа към Югославия (т.е. към заграбена Македония) около петдесет сантиметра, по начин да може да влезе човек. Откъм българската страна, на нивото на тревата, две тесни дупки. Във всяка от тия колиби след свечеряване един войник е на пост.

Между тая редица от нощни пазачи, в храсталаците и тръните, малка пътека. Цяла нощ едно полицейско куче кръстосва по нея, дресирано да предупреждава за всяко живо същество, човек или животно, което, независимо от коя страна на границата би се приближило до телените мрежи. Има по едно куче на всеки три поста.

На всеки километър един блокхаус от бетон-арме^[1], прилепен до телените мрежи, със стени дебели метър и половина, издигнат на тераса, от височината на която от ранна утрин до късна вечер един часовой не престава да наблюдава хоризонта.

Отдалеч, наблюдаващи така от върха на кулата си — посред големите дървета, или на някоя височинка — тия часови, които на известни места се виждат с бинокъла по 4–5 наведнъж, напомнят незабравимата страница на Уелс във „Войната на световите“, представляваща жителите на Марс, бдящи над развалините на Лондон.

Четири картечници на всяко укрепление, трите обърнати към българска територия, тъй че да държат всички пътища към заграбените селища; човек се пита защо е това, ако е вярно, че населението им се признава за югославяни.

По протежение на планините, по които върви границата, линията от телени мрежи и укрепления се изкачва, слиза, следва най-малката гънка на терена, тел, тел до безкрайност. Не се спира пред нищо, не щади нищо. Тъй като границата е прекарана единствено по стратегически съображения, минава през места, където най-малко може да се очаква; телените мрежи минават също през тях.

Много са селищата, неизброими са нивите, които пресича. Аз видях това на двадесетина места — в Петрич, Стрезимировци, Извор, Гюешево и пр. — по цялата дължина на българо-югославската граница. Има къщи, където дворът е сръбски, кухнята българска. Дините и тиквите от градината имат различни националисти, които телените мрежи се стараят да напомнят и на тия, които биха посмели да забравят. За да засее градините или нивите си, за да прибере посевите си, селянинът в българска територия, на когото нивите са

станали югославски, трябва да иска позвоелително от властите на съседния град. Те му разрешават един месец след това, или никак не му отговарят. Най-често, когато го пропуснат да мине телените мрежи при пропуска до крепостта, притежателят намира нивите си ограбени или опустошени. Понастоящем, впрочем, и от 6 месеца насам, никакво позвоелително, вследствие на „старите мерки“, не е разрешено от Белград.

Има работи още по-забавни!

Аз видях гробища, разделени на две... Нещо повече: гробове! Главата на мъртвеца е между телените мрежи, краката извън. Вълчите ями са изкопани върху ковчезите. Аз видях български майки, гробовете на чиито деца са на югославска земя, да идат и плачат на няколко метра от скъпите им гробове, понеже им е забранено да се приближат. Те са все пак щастливи, че докато е копана някоя вълча яма, не са изхвърлени върху насипа костите на нещастните малки мъртви — както видях при Извор.

Какво може да се очаква от мира, когато победителите го разбират така!

Всеки — бил той старец, жена или дете — получава един куршум, щом се приближи до телените мрежи, за да види отдалеч, без да може да им говори, своите приятели, родители, деца, своя мъж, останал или забягнал в България. Куршумите не правят никаква разлика на пол, нито на възраст.

На 11 август 1931 година, някъде си между Безика и Назалопзи (безполезно е да изнасяме по-големи подробности: авторите на тая случка ще си я припомнят достатъчно добре, без да могат да разберат, обаче, кой ме предизвести), трупът на едно дванадесетгодишно момиченце от анексирана Македония, на което родителите — то е било тогава 6-годишно — са забягнали в България, бе оставен в продължение на 4 дни на едно възвишение, на сто метра от телените мрежи, при температура от 40° на сянка.

То е било убито с картечница в момента, когато е изпрацало с ръка целувки на своята майка, намираща се на съседния хълм в българска територия.

Върху обгорената трева два дни по-късно се различаваха още две тъмни големи петна. Само този, който ги е видял — като мене — може да знае колко кръв може да загуби едно малко 12-годишно момиченце, което с два куршума в корема е оставено да умре на слънце.

„Ние сме в положение на истинска война с България“ ми казваше в Белград шефът на Пресбюрото. Действително!

Със своите вълчи ями, със своите железни изострени колове, със своите наблюдателни постове, със своите бетонирани блокхауси, чиито картечници протягат запушени с кожени капаци дула към далечните хоризонти, стената от телени мрежи се простира, без никакво прекъсване, на повече от триста километра. Тая стена се засилва, усъвършенства, уголемява всеки ден.

В продължение на други двеста километра тя е почти привършена.

Още няколко месеца и ще се очертае една непрекъсната верига от Дунава до Албания.

От друга страна, почти навсякъде тя е допълнена с обширни пространства с трънливи растения, под които са прикрити истински полета от ями, снабдени със стоманени остриета.

Франция е, която е произвела теловите за тия мрежи, кръстосаните железни колове, стълбовете, които ги поддържат и обтягат, изострените колове, които очакват в хилядите вълчи ями, прикрити под трънаци или високи треви, едно дете, или една жена, или добитък да се намуши. Те идат от фронта при Шампан, Вердюн, Артоа. Те запазваха героите в голямата война.

Днес те държат в затвор един народ.

Никакво съобщение днес не е възможно, действително, между населението от една и съща народност, с еднакъв език, с еднаква култура, което живее от двете страни на границата и на което трактатите на мира са наложили двама господари.

Всички пътища, пътеки, пътечки, които кръстосваха някога планината и по които идеха и отпътуваха неспирно стоки, предназначени или изхождащи от Македония или Ориента, са прекъснати. Също всички железопътни линии, с изключение на три места: в Цариброд, Тополника и Гевгели, защото бе невъзможно да се

спре движението на международните влакове към Цариград и Гърция. Хубавите някогашни пътища около границата днес са руини от ями и трънаци и никакъв автомобил, никаква кола не може вече да мине там, където коли от всякакъв род и кертани се движеха преди войната непрекъснато.

На две-три места, близо до блокхаусите, един тесен пропуск е пригоден между телените мрежи, с врата, поддържана от два подвижни пръта, отваряща се пред колата на туристите чужденци. Тя не се отваря повече от 10 пъти годишно. При това не винаги.

„Аз бях си избрал един главен път, за да отида от Югославия в България“ пишеше от 7 март 1932 година в „Indianapolis Star“ американецът Хари Франк, „но достигайки границата, намерих една стена от телени мрежи, високи десет стъпки, по протежение на цялата граница. След като чаках два дни разрешение да премина, наложи ми се да пътувам още четири дни по един невъзможен път, за да достигна единствения пропускателен пункт.“

Мъртвило е обхванало затворените области, които довчера кипяха от най-интензивен икономически живот.

Не търсете другаде причините за западането след войната на Солунското пристанище, чиято оживеност в миналото идеше почти изцяло от това, че бе търговският изход на Македония — на нейните храни, плодове, дървен материал, тютюн, добитък — и което разпръскваше по целия Балкан чак до Адриатика, чрез пътищата в Македония, произведенията на Ориента.

Нищо повече не минава...

Дело на великани — ще кажете за тази херметическа преграда, за тази огромна крепост по цялата граница на едно разстояние, по-голямо от това, което разделя Дюнкерк от Белфор.

Не! Дело на каторжници! Телените мрежи са били поставяни, вълчите ями и стаи за дебнене изкопавани, блокхаусите строени от македонското население, мобилизирано за тази цел вкупом от всички села, колиби и чифлици, близки до границата — млади и стари, здрави и болни, мъже и жени, даже в разгара на сеитба или жътва, било в празник или навръх Великден.

Някоя хубава утрин, обикновено в неделя, когато всички жители са събрани в църквата, стражарите пристигат, засилени от нередовни банди: „Хайде — на път!“.

За тези, които протестират, на самото място: двадесет и пет „по голо“ или с приклада, или содомски мръсотии, извършени в присъствието на жените и децата от някой силен Петър Мркониц от „Бялата ръка“.

„Ако имах толкова банкноти от по десет динара, колкото удари с камшик съм стоварил на тези мръсници“, ми казваше миналата година полицейският инспектор Джаганетич във Велес, който командваше при инсталирането на първите телени мрежи пред Стрезимировци, „не бих имал нужда да чакам пенсията си!“.

У инспектора Михаил Джаганетич, усмихнат, учтив, с неизчерпаема любезност към всичко, що е френско, няма нищо грубиянско, щом не се касае за македонец.

Групите селяни, които наблюдавах, преминавайки границата, когато забиваха коловете и ровеха земята по височините, които обграждат Цариброд — попълваха стената от телени мрежи. Те идваха — и това сведение ми бе дадено от френски консулски агент, чиито информации проверих след това чрез един източник, колкото безпристрастен, толкова и искрен — от съседните села Драговица, Скревищица, Горна Невлия.

Някои от работниците имаха повече от шестдесет години, мнозина нямаха осемнадесет. Около една трета бяха жени. Повечето бяха задължени да пътуват от пет до десет километра сутрин и вечер, за да отидат на работа.

Тях ги третират с немилостива строгост.

Видях старец до един граничен блокхаус в околностите на Петрич, чиито ръце бяха покрити с рани от дърпане на телените мрежи.

Видях до една гора, на няколко километра от Цариброд, сръбски стражари да се забавляват да ритат в кръста български селянчета, карайки ги да падат с главата напред сред телените мрежи; жертвите с издрани лица ставаха, без да кажат дума.

Видях при изкопаването на вълча яма до Назаловци едно момиче — почти дете! — което не работеше бързо, хвърлено наземи, със

сукмана запретнат до кръста, да получава петнадесет камшика по голо и да тръгва, с писък и с хълбоци, покрити с кръв, към работата си.

Видях и чух още много неща.

На някои места скалите, от които наблюдавах с бинокъла си тези сцени, бяха отдалечени едва на сто метра от „работните места“.

И нека не се лъжем.

Аз не се бях озовал там, придружен от македонци или българи, или пък да съм бил осведомен от тях. Българи и македонци ще научат, че съм ходил там, само след като прочетат тези редове, ако ги прочетат. Аз бях сам, както съм винаги, когато искам да видя, и се документирам.

И когато се види, което видях, когато се чуе, което чух, и когато се констатира, каквото констатирах — само тогава се разбира омразата, внедрена в сърцето на един победен. И човек е готов, не казвам да извини, но да аплодира известни жестове.

Но стената от телени мрежи и колове, с тези полета от вълчи ями и блокхауси, не е всичко.

За да се разбере всичко що следва, необходимо е да се опише топографията на македонската страна по протежение на сръбско-българската граница.

Планинските масиви представляват високи паралелни редици от върхове, стръмни хребети и високи била, покрити с храсталаци, горички и широки засети пространства — всичко това прокопано с долинки и потоци. Всички доминиращи пунктове се намират на югославска територия.

По билото, което следва непосредствено това на телените мрежи и на едно разстояние от три до пет километра по права линия, се издига нова серия от блокхауси. Раздалечени един от друг на четири-шест километра, и много по-мощни от блокхаусите на телените мрежи, тези крепости са въоръжени с шест леки картечници, четири тежки и две скорострелни оръдия. Докато блокхаусите на телените мрежи са заети от десетина човека, тези от втората линия имат един гарнизон от 25 до 40 войника, командвани от един офицер.

На няколко километра по-навътре, по третия ред върхове, чиято височина надминава доста първите два реда — третата укрепена линия. Поставени на десетина километра един от друг, снабдени с дългобойни оръдия, разполагащи с един гарнизон от повече от 100

души, тези крепости представляват същински цитадели. Още по-далеч от четвъртата линия, подкрепителни позиции — последна дума на техниката — бдят при излаза от големите долини от височината на тези непревземаеми скали над цялата тази свръхестествена организация.

От българските хълмове край границата, много по-ниски от нея, се различават ясно, с просто око, главните подробности на първите две системи от укрепления. С далекоглед, при хубаво време, се вижда всичко от четвъртата стоманена и бетонна ограда, замислена и реализирана от югославския генерален щаб, за да се тури край на промъкванията в Македония на четниците на ВМРО. Защото така оправдава Белград грамадните разходи за подобни строежи и за грубото и пълно разделяне — с всичките морални страдания и материални разорения, които следва това разделяне — на две на македонския народ.

При това, най-тенденциозните изчисления — а аз мисля, че са преувеличени повече от два пъти — определят максимум на 10 000 души бойните ефективи на ВМРО. Да увеличим още: нека предположим 15 000 или 20 000, което е чиста лудост, защото най-многобройните революционни чети, които са влизали в Македония през героичната епоха от 1920 до 1925 г., не са надминавали 50 души, а по-голямата част брояха двадесетина. Тази, която бе разбита на 19 април миналата година до селото Дранче след двудневен бой, броеше петима.

Кого биха могли да заблудят, че Югославия, за да попречи на неколкостотин души да преминат в една окупирана област, с повече от 50 000 войника, стражари и нередовни отряди, много по-добре въоръжени и разполагащи с неизчерпаеми запаси, е била задължена да затвори и укрепи границата си така, както го е направила?

Ако е вярно — какво отчаяно признание на безсилие! И какво трябва да се мисли тогава за официалните твърдения, че Македония, станала сръбска, е щастлива и че комитаджиите на Михайлов — когато някои от тях сполучат да влязат „случайно“ в поробена Македония — биват посрещани с куршуми от въоръженото от администрацията население!

Но никога, никъде, никой не ще помисли, че туй е вярно. Хипотезата е тъй смешна, както би била тази, че при смутите в

Ирландия Англия беше струпала флотата си в Ирландския канал, защото се страхуваше от едно нахлуване на синфайнерите. Телените мрежи са били поставени по затворената граница най-напред, за да се спре изселването на поробеното население, доведено до отчаяние от насилия и гонения, след туй и най-вече, за да се позволи на сръбската администрация да върши свободно и без риск от опасни любопитства всичко за методичното изстребване на българския елемент в Южна Сърбия.

Вярно е, че телените мрежи, представляващи почти непрекосима ограда, спряха влизанията на четниците на ВМРО в поробена Македония.

Отсега нататък, за да влязат в нея, те са принудени, вместо да пресичат нощем границата, да минават през Румъния и да вземат в Белград, снабдени с редовни документи, влака за Скопие, Битоля и Гевгели.

Вярно е също — за нещастие — че телените мрежи превърнаха Македония в огромен затвор, в неописуем ад на насилие и мизерия, откъдето никой не може да излезе, където никой не може да влезе, ни да се движи, без специално позволение от югославските власти, и където палачите не дават сметка никому за това, което вършат.

Веднъж приети тези очевидни истини, бие в очи, че югославската граница от Дунава до Албания е силно укрепена по други съображения, по-сериозни от тези, изнесени от Белград или от македонците в София.

Кои са те?

Следните: югославският генерален щаб, който не е забравил печалния урок от Световната война, когато българската атака през 1915 г. и македонското въстание му наложиха паническото отстъпление в Албания, иска да направи практически невъзможно едно тилово нападение на войските му в деня, в който те ще действат на северния или западния фронт. Благодарение на македонските укрепления, няколко териториални полка ще са достатъчни, надяват се сръбските генерали, за да парализират една евентуална българска атака.

Който е жив, ще види!

Както и да е, укрепленията са там. И човек може само да се чуди, че югославското правителство, след като затвори по този начин стотици километри от границата си — което бе негово право, ако

мислеше, че тази мярка е нужна за националната отбрана — се мъчи да го прикрие пред чужденците и най-вече пред френската публика.

От македонските мрежи то показва на известни чужди журналисти само замаскирани сектори, където стената прилича на безвредна ограда. Тъй например си ги представяше един френски полковник, когото срещнах във влака, пътувайки от Загреб за кралската резиденция в Блед, и който току-що бе прекарал три месеца със специална мисия в Югославия, без да бе имал любопитството да види той самият телените мрежи и укрепленията. Той не вярваше и остана учуден пред фотографиите, които му показах.

И още звучи в ушите ми увереното твърдение на д-р Радованович: „Телени мрежи? Хайде де! Те не съществуват“.

Защо тези лъжи?

Какво са направили българите от своя страна срещу тази замайваща отбрана на общата граница?

Българите? Съвършено нищо!

От място на място, срещу телените мрежи, пет-шест войника и един подофицер, въоръжени с пушки, заемат старите турски митнически постове, полусрутени, с тухлени стени и без подове. За пет минути югославските картечници от блокхауса ще превърнат на решето тези къщурки.

Шофьорът дойде да ме извика в дъбовата горичка, благоухаеща от ливанда и мъхове, откъдето се любувах за последен път през телените мрежи на величествената панорама на хаотичните македонски планини и полета.

„Трябва да тръгнем веднага, ако искаме да стигнем в София преди настъпването на нощта.“

„Добре! Още един момент и идвам.“

Приближавам се до телените мрежи, за да ги фотограмирам по-отблизо. Внезапното ми излизане из храстите с „Кодак“ в ръце направи сензация в югославския блокхаус, от който ме разделяха само стотина метра. Часовоят на възвишението насочи пушката си към мене. Това

състояние, чувствайки се целен и знаейки, че пушката е пълна, доставя удоволствие.

Сега съм пред стоманената стена. Опитвам с ръка здравината на един кол, обтегнатостта на телените мрежи. Изведнъж всички намиращи се в укреплението изскочиха като дяволи из кутия. Подофицерът ми крещи нещо, което не разбирам. Аз продължавам опитите си. С пушка в ръка подофицерът и двама войника не стихват.

Чувам зад мене спътника ми, който ме моли да се върна.

Подофицерът е сега пред мен, зачервен от яд. Бъбри нещо. Не му давам време да се съвземе. През мрежите му подавам паспорта си, нацапан с визи и югославски печати, и прибавям „французки новинар“ (френски журналист).

Това подейства тутакси.

Подофицерът отстъпва назад, двоуми се една-две секунди, повдига рамене, колебае се още и си заминава. На всеки пет-шест крачки, качвайки се с хората си към блокхауса, той се спира, обръща се и ме гледа.

„Имате щастие“ ми казваше няколко дни по-късно, в бързия влак Виена-Будапеща, един от нашите дипломатически представители на Балканите, с когото ме свързва приятелство от детинство. „Бих се басирал 99 срещу 100, че Вашият подофицер щеше да констатира двойното Ви качество на французин и журналист, т.е. личност «неприкосновена» в Югославия, само след като Ви забиеше няколко куршума. И при това щеше да го научи само от българите, които щяха да дойдат да Ви вдигнат.“

[1] Бетон-арме — (фр.) железобетон. — Бел.ред. ↑

В ДОЛИНАТА НА ВАРДАРА

Първото впечатление, когато се влиза в Македония, станала от 1918 година „Южна Сърбия“, е голямата тишина, абсолютният ред, почти необикновеното спокойствие, което владее там.

Под палещото слънце, при което омарата се носеше над червените наноси в долината на Вардара, където великолепните посеви от двете страни на реката се ширят чак до безплодните планини, които ограждат хоризонта, жени и мъже, с хиляди, се трудят без никакъв говор, без никакъв вик, без да се чуе една от тия песни, които навсякъде другаде се възнасят чак до небесата. Полето, извън обсега на погледа, е без никакъв човешки глас, смразено в едно усамотение, което величието на деня прави още по-неочаквано. Нещо от безкрайното, от необяснимото прави така, че нищо и никой тука да не прилича на другаде. Човек има чувството, като че ли влиза в един непознат свят.

Улиците на града, където минувачите изобилстват, където домакините чакат своя ред пред месарските дюкянчета, където тълпите от деца се връщат от училищата, не ви напомнят с нищо тия, които сте виждали на Балканите. Шумът тук, ако смея да го кажа, е тих. Тълпите, които се разхождат всяка вечер след залез-слънце, говорят без възбуждение, като че шушукайки, и тяхното движение прилича на това при една процесия. Под преките погледи на полицаите, с пушката на ремък и револвера на колана, които кръстосват улицата, те се огъват като че назад.

„Към която и класа да принадлежат, всички македонци, които ще срещнете в Македония, от Охрид до Битоля, от Велес до Гевгели, в градове и села, са все тъй. Те имат вид, като че са на гости у чужденци, които са поставили на изпитание тяхното търпение“ ми казваше в Скопие един млад френски лекар.

Македония, която бе толкова дълго време кипеж и насилие, почива днес спокойно в сръбски мир.

В Ниш вагоните на международния влак, инспектирани веднъж при заминаването от Белград, бяха претърсени най-щателно. Проверката на паспортите бе извършена с безполезна напрегнатост. Колкото пък до багажите, един час след заминаването от Ниш пътниците от съседното ми купе, евреи от Солун, оплакваха още нещастieto с техните куфари.

А Ниш беше нищо пред това, което ни очакваше в Лесковац. Жените от третокласните купета бяха полусъблечени. Мъжете трябваше да се събвуват боси.

Пътищата от Ниш нататък се охраняваха от войска, както в Хърватско, но много по-строго: има тайни полицаи навсякъде, като не броим тях, които се крият зад храсталаците, при приближаването на влака. Всеки момент по тесните пътища, които кръстосват нивите с царевица, тютюн и лозята, се показват конници, вървящи двама по двама, като патрулите по време на война.

Колко забелязах — от Лесковац до Скопие, от Велес до Битоля, Щип или Охрид — такива едри жандарми, на тия малки пъргави коне, с карабина, поставена пред тях напреки на седлото, наблюдаващи хоризонта или разпитващи селяните или овчарите? Петдесет? Сто? Повече? Може би!

Децата и старците при минаването им поздравяваха приведени. Старите жени понякога извъръщаха глави. Близо до Прибоц две гаменчета, виждайки кафяво-жълтеникавите униформи, се укрили в една нива с царевица. Те били пресрещнати от кавалеристите и силно бити по лицата с бичове.

„Всичко, което е възможно да направим, за да улесним анкетата Ви в Южна Сърбия, ще го сторим!“ — ми бе казал д-р Радованович.

Той удържа думата си.

Моето пристигане е оповестено навсякъде. По всички гари от Ниш нататък специалните комисари се съобразяват с учтивостта, преглеждайки паспорта ми. При една изискана вежливост моите куфари не бяха претърсвани. Спътниците ми, които бяха прегледани до джобовите на жилетката, остават с убеждението, че личността ми не е от обикновените.

В Скопие представителят на Пресбюрото, г-н Йованович, предупреден по телефона в навечерието от д-р Радованович, се занимава изключително с мене!

В грижата си да ме предпазят от всяка неприятна среща, неговите приятели и той не ме изоставиха нито за минута. Един младеж в сиво и една циганка просякиня, на която липсваше долната част на дясното ухо, се показаха само неочаквано.

Разведоха ме навсякъде: във Военното казино; на бреговете на Вардара; в печатницата на вестника, който редактира Йованович; в Института за опазване на здравето. Представиха ми множество любезни господа, цивилни или военни, които после имах удоволствието да срещам на всяка крачка — също в джамията, където вярвах, че съм влязъл сам, също в старите македонски квартали, където техните длъжности съвсем не изглеждаше да ги извикват; също и във френските гробища, отстоящи на 3 км от града, където без мене, уверен съм, не биха никога отишли.

Единствените моменти на усамотение в Скопие дължа на нашия консул.

Отличният г-н Ги ще ме извини, ако призная тук, че благодарение на него, без всякакво съмнение, аз можах да свърша в Скопие почти всичко, което исках да направя.

Има две врати действително за тия френски гробища, където нашият консул прекарва следобедите си и които е подредил най-добре: тая, през която се влиза, идейки от града, и пред която търпеливо ме чакаха малката циганка и младежът в сиво, и другата, тая, през която незабелязано, без да бъдете видян от пътя, може да се отиде при Вардарските овчари. Оттам, ако един верен приятел е оставил автомобила си на ваше разположение, отива се бързо и далеч.

Вечерта на 14 юли — г-н Ги ще си припомни ужасната буря, която ни задържа до твърде късно, него и мен, във френския клуб на ул. „Петър I“, в най-силния дъжд настоях да си тръгна. Нямаше какво да ме задържа действително. Смрачило се бе напълно, електрическият ток бе прекъснат от страх пред инцидент и моите верни пазители се бяха подслонили под покрив.

В жилището, където влязох малко по-късно, при идването ми майката бдеше над едно момиченце на 10–12 години... Преди два дни, заловено ненадейно да говори български с една от другарките си,

детето, прикрепено за един чин в средата на класната стая, е било силно бито до кръв. Неговият кръст и бедра бяха само рани. То едва се движеше и пицеше от болки, когато се опитваше да върви. Беше обаче предупредено, че ако отсъства от училище, или отидеше със закъснение, изправителната мярка ще бъде подновена.

„Употребявате ли телесното наказание във вашите училища?“ — попитах същата вечер Йованович, в чиято компания и на още шестима негови приятели, между които един редактор на „Време“ от Белград, привършвах вечерята в „Голямото кафе“.

„Никога!“ ми отговори той. „За германци ли ни вземате?“

„Господине“ ми бе казал бащата на малката ранена, „Вие видяхте как се отнасят с нашите деца. Това, което правят с децата, го правят с всички. Една македонка, която влиза в полицейското бюро или жандармерията, я посрещат като проститутка; един търговец — македонец, който дава на кредит на сръбски чиновник, не получава никога парите си и ако рекламира вземането си, той е предварително разорен; нашите селяни се огъват под тежестта на данъците и ако закъснеят с един ден в плащането им, те биват изхвърлени на улицата. Овчарите, които живеят в планината, не могат да отнасят провизии за повече от един ден; един от тях всяка сутрин трябва да идва за провизии и да дава показания в полицията за това, което е видял, чул, за това, което той и другарите му ще правят през деня. Писмата ни отварят, децата ни разпитват в училище за всичко, станало вкъщи; нямаме също право да отидем от селце в селце без позволение. Но никога племето ни, което живее в мизерия и сълзи, не е било по-вярно на Македония! Когато ще трябва да се излее върху сърбите отмъщението ни, ще бъде безмилостно като Божието правосъдие.“

„Това, което Ви е казал този човек“ ми заяви след няколко часа един от нашите съотечественици, чието дълго пребиваване в Македония е сближило с нещата и хората, „е за жалост самата истина; няма една дума, казана в повече, която трябва да зачеркнем. Нищо не може да Ви даде идея за ужасния режим, поддържан от сръбската администрация над македонското население. Нищо повече от мъстта, която се надига. Аз познавам башибозуците. Те бяха агънца пред сърбите! Това ще свърши лошо, ще видите.“

Бащата на малкото момиченце ме отведе сред бурята в края на турския град, от другата страна на Вардар, при старците, чийто адрес

ми бе даден с препоръки същата сутрин у консула от един от гостите на г-н Ги.

„Боже мой, господине“ ми, каза жената, „ние сме погубени, ако някой Ви е видял да влизате!“

Мъжът и тя, при светлината на лампата, която пушеше в ъгъла на масата, гледат с учудване този французин, който не се бои от полицията. Те ме разпитват. Дали ще ида във Велес? В Щип? В Неготин? Също, може би, и в Битоля? Аз ще бъда добре посрещнат, защото сърбите ги е страх от французите, но не ще видят нищо.

Мъжът е прегърбен и неговите 50 години изглеждат 70. Кракът му? Той е бил счупен с удар от тояга в затвора, където е престоял две години, защото брат му избягал. Затворниците полирали моливи и металически перодръжки. Хиляди на ден. Два пъти седмично, посред нощ, стражарите го водели в малката тъмна стаичка за изтезания, където всеки затворник получавал 25 удара с тояга по стъпалата на краката и 25 по ръцете, предварително изкиснати половин час в хладка вода. Един килограм чер хляб на ден и две чаши вода по обяд. Железните вериги тежели двадесет килограма.

Краката и ръцете, деформирани, носят покъртителни белези. Под коляното костите, някога си пречупени, срасли без да бъдат наместени, образуват нещо като стъпало под кожата.

„Вие го видяхте?“ ми каза същият, който ме бе изпратил там. „Ако това не е опасно за самите тях, бих могъл да Ви посоча десет-двайсет други. Всички, които излизат от затвора, са в същото състояние, и половината, да не кажем две трети, излизат само за да бъдат хвърлени в общата яма. Това, което става в «жилицата на смъртта», е невъобразимо! Достатъчно е при това да видите в какво състояние се завръщат от разпита при следователя. Аз видях в Охрид един обвиняем, на когото бяха «запушили» естествените отходи, отпред и отзад, за да му развържат езика и когото хранеха и пояха изобилно, насила, от три дни. Той пицеше от болки, но не признаваше. Възможно е да няма нищо да признава, но това няма никакво значение тук. Тогава започваше страшен бой, не му оставяха никакъв зъб отпред.“

Д-р Трумбич, бивш министър на външните работи на Сърбия, когато ме прие в Загреб; Стефанич и Меслич в Белград; и една висока

сръбска личност от опозицията, с когото обядвах у един общ приятел в Земун, ми възпроизведеха такива детайли за режима на диктатурата.

— Ако се знаеше — ми бяха казали те — това, което става в нашите затвори, ще се разнесе един вик за срам на Европа. Кабинетите на следователите са стаите на изтезанията. Затворите са ад на мъките и позора! Хиляди човешки същества, мъже и жени, дори до децата, там са измъчвани адски и агонизират без надежда. Политическите затворници, събрани в клетки, където са тъй притиснати, че не могат да направят никакво движение, ги оставят така със седмици, в една невъзможна за дишане атмосфера, в урина и изпражнения до колене. Изтеглят ги само за да ги бият до смърт, за да ги измъчват с желязо и огън. Влашкото безчинство, в което толкова изобличаваха турците, е понастоящем в действие, когато нищо не сполучи да бъдат изтръгнати признания от заподозрените. Същото е със старците, същото е с жените...

— Невъзможно!

— Невъзможно? — ми изкряска моят гост от Земун. — Невъзможно? Но само бандитите, които безчестят страната ни, да отворят — ако смеят да отрекат — пред една комисия от лекари и международни съдии един затвор, който и да било. Тогава ще се види дали това, което ви казвам, е невъзможно!

— Ако избухнат вълнения в Македония — ми казваше в Ниш главният секретар на префектурата Шичич, — те ще бъдат дело на изпратените от София и ВМРО банди. Македонските жители са сърби телом и духом, както са сърби и по народност.

Йованович в Скопие, д-р Радованович и бившият министър-адютант на външните работи Павлович в Белград, и подпрефектът на Велес г-н Николич, ми го бяха заявили преди него. Това е лийтмотивът на официалните пансръбски среди.

Там е именно целият въпрос.

Всички македонски деца днес говорят сръбски на улицата. Когато водят там разговори, и това е именно едно от най-изненадващите неща, което се вижда в Македония, че тия тълпи от момчета и момичета, отивайки или връщайки се от училище, прикриват чувствата си с говора.

Всички също, признавам го, отричат своята народност и се обявяват сърби с тоя „ентусиазъм“, за който ми бе говорил д-р Радованович.

Когато запитях ученика, когото учителят ми бе посочил в основното училище в Скопие като първи по френски език, да ми каже националността си, той ми отговори: „Аз съм югославянин, господине!“ с една живост, която не оставяше никакво съмнение за неговите чувства, също и за респекта, който му вдъхваше линията в ръцете на учителя му.

Да, но на какъв език, ако не на български, тия деца, веднъж завърнали се вкъщи, разговарят със своите родители, които не знаят друг език? И тяхната душа, тяхната интимна мисъл кой от двата езика употребява, когато размишлява, когато говори на самия себе си — тоя на майките им или на учителите от училището?

Вярно е, че всички македонци са посърбили своите имена на -ов с прибавяне на окончанието -ич. От единия край на страната до другия всяка следа от „македонизъм“ е изчезнала: надписите на магазините, етикетите по будките на търговците, актовете за раждане, венчавка и смърт, менютата по ресторантите, надписите по паметниците в гробищата — всичко е на сръбски. В цялата Македония не ще намерите един вестник, една книга, една брошура, един само надпис на български — единствения говор в Македония преди 15 години.

Да! Всяко забавяне с посърбяване на името, обучението, търговската реклама, подписа; притежаването на най-малката книга на български език, би коствало на виновния от 6 месеца до 5 години затвор и една такава доза от бой с тояга преди, през време на излежаването и след, че стремежът на македонците да се посърбят се обяснява сам по себе си.

Вярно е, че лоялността на македонското население е безупречна, тяхното различно отношение към всичко, което притежава частичка от авторитета на нещо „вълнуващо“ — употребявам думата, която ми се каза в Белград — и която те изразяват високо, когато ги изпитват публично, тяхната радост, че са „станали отново сърби“.

Да, но тая лоялност, това различно отношение, тая радост, когато се види що крият, стават страшни!

— Никой няма нужда — ми казаха македонски бежанци в България — да проповядва на сънародниците ни омраза към сърбите.

За да бъдат убедени най-дълбоко, нужно е да отворят само очите си. При това, как нашите пропагандисти от ВМРО и от София биха проникнали до македонското население? Никой не можеше вече да проникне в отнетите територии; нито едно писмо, нито един вестник, нито една книга. Милион и половина македонци са отделени от останалия свят, чужди на всичко това, което става на земята, като че живеят на Сириус.

Точно така е.

Напуснах Македония покрусен, развълнуван. Отвратен от това, което видях там, чух, разбрах, проверих лично аз — благодарение на възможностите за проучване, с които разполагах и въпреки големите усилия на белградските агенти да ми попречат на всяка цена да открия истината.

И аз заявявам, аз, французинът, който дълбоко обича Сърбия и който достатъчно го е доказал в течение на 20 години — заявявам с чувството, че моята преценка изразява много по-малко, отколкото е в действителност, че хората, които представляват днес в Македония настоящите господари на Югославия, които са чиновници, съдии, свещеници или полицаи, петнят своята страна.

Преди да бях отишъл на мястото, преди да бях видял със собствените си очи, аз се отказвах да възприема, въпреки тяхната точност, действителността на обвиненията, насочени от македонските организации в България против сръбската администрация в Македония.

Сега аз го признавам: те не съдържат нито една невярна дума. Всички случаи на жестокост, на насилие, на деспотизъм, на аморалност, които можах да проверя, признавам ги за верни — без никакво изключение. Материално и морално поробените са потиснати, ограбвани, измъчвани извън всякаква представа. Никаква възможност за тях да потърсят правосъдие, никаква помощ, никакво покровителство за никого, каквото и да бъде социалното му положение, полът му, възрастта му. В Македония конфискуват, затварят, измъчват, убиват легално, систематично, спокойно, жестоко.

„Там изпратиха“ ми казваше миналия август в Топчидере един френски чиновник, чието име трябва да премълча, за съжаление, за да не му напакостя, „гнилото на югославската администрация, всички, които бе невъзможно да назначават или задържат другаде, една шайка

от разбойници, садисти, грабители на обществените средства. Тяхното невежество, тяхната грандомания, аморалността им са невъобразими.“

Аз видях следното:

В Битоля на сто метра от участъка, в една от най-слабо оживените улици в града, ужасни викове, истински вой се разнасяше от отворените прозорци на едно първоначално училище. Двама учители с ритници, с линията биеха шест момчета, привързани за чиновете им. „Мръсен българин! Македонска свиня! Аз ще те науча сръбски!“

Запасният поручик, който ме придружаваше — един хърватин от Загреб, с когото се запознах, идейки от Белград — ми каза: „И това, което тия хора правят тук, ще искат да върнат у нас. Това са демони — не хора“.

Аз видях следното:

При строежа на телените мрежи, между Гюргево и Валандово, македонски селяни, мъже и жени, копаеха вълчи ями под надзора на сръбски жандарми. Горещината бе ужасна, повече от 40° на сянка.

Един подофицер се нахвърля върху едно съвсем младо момиче, което се бе спряло до своята количка, очевидно изморено. Той я нагрубява, удря ѝ плесница. Жертвата протестира. Един знак. Хваната от двама войника, просват жената по корем върху една купчина пръст, държат я за раменете и краката, смъкват ѝ дрехите и десет пъти последователно бичът на подофицера се уви около кръста и ханшовете ѝ. Наказанието е свършено, виновната е пусната, окървавена и олюлявайки се взема отново своята количка. Нито един от присъстващите на работа не бе подигнал даже очи.

Аз видях следното:

Един селянин, близо до селището Орасак, между Куманово и Ново село, бе привързан със смъкнати потури за едно дърво. Цялото му лице, гърбът и коремът бяха в кръв. Заобиколен бе от трима жандарми и един подофицер. Четвърти жандарм излизаше от една къща. Той носеше котка, която правеше усилия да се освободи от торбата. Дигнаха потурите на жертвата, привързаха ги под всяко коляно и поставиха вътре котката, вбесила се вече. Цялото село, мъже,

жени и деца, гледаха мълчаливо. Човекът, комуто разяреното животно раздираше месата, виеше от страшни мъки.

„Да си вървим!“ ми каза французинът, който ме заведе там със своя автомобил. „Ако се намесим, ще го оставят, но ще му раздробят черепа, след като извърнем гръб.“

В 1915 г., когато армиите от Белград, които бяха заели Македония от две години, бяха разбити и се оттегляха към Албания, македонците се нахвърляли безмилостно върху ранените и останалите назад войници. Имало ли е жестоки изстъпления? Аз бях от тези, които ги разгласиха по света. Днес, знаейки това, което зная, като видях това, което можах да видя, не ще имам повече силата да обвинявам! Кръвта зове кръв!

„Опазил ме Бог“ — пишеше преди няколко седмици специалният пратеник, който един голям парижки вестник бе натоварил да отиде и проучи „опасностите от войната“ на Балканите — „да се заемам с това, което става в Македония!“.

Какво е дошъл да върши на Балканите, ако той се отказва от най-същественото?

Македонският въпрос? Но той е целият проблем на Балканите. Той резюмира всички възгледи, той осветява с ослепителна светлина манталитета и методите, които са умножили и от ден на ден правят по-застрашителни опасностите от война. Македония обяснява Хърватско, Банат, Словения, ВМРО — цялата кървава и трагична дилема, където вилнее пансръбската диктатура. При липса на аргументирано мнение, да не се каже нищо на френското общество, което сте били натоварени да осведомите, това е единственият начин да заслужите доверието, което Ви е дадено!

Пожарът на Балканите може да избухне всеки момент и Македония е, директно или с контраудар, която ще го възпламени. Не на Рейн, не към полския коридор е непосредствената опасност. Тя е на юг от Дунава, където „мирът или войната“ — да си послужи с думите на г-н Пол Бонкур — „са заложили на карта“. Там е бурето с барута, там, както в 1914 г., ще се възпламени искрата.

Чия е грешката?

На македонците ли, на българите ли, на хърватите ли, на италианците ли, както пансърбите не престават да посочват във всички среди във Франция, отдали им подкрепата си като резултат на непосветеност или интерес, се дължи духът на реванша и приготовленията за нападение?

Не!

Трябва да имаме смелостта да го кажем, защото единственото средство, което ни остава, за да поддържаме в Европа (ако вече не е късно) един мир, това е да говорим истината: На сърбите само!

Диктатурата на Белград е, която води Балканите към война, а с тях и Европа — с настървението, което повдига; с жестокостите, които заповядва; с потъпкването на всичките си задължения за свобода и правосъдие спрямо победените; с цялата си политика на насилие, лицемерие, империализъм, която тя следва против интересите и волята на грамадното болшинство югославяни.

Още данни?

В 1918 г., когато стана сръбска провинция, Македония имаше повече от 700 църкви, параклиси или манастири, обслужвани от близо 900 духовници; 86 гимназии и прогимназии с 2800 ученика, 460 преподаватели, 556 първоначални училища с 33000 ученика и 850 учители. Църквите притежаваха — в стари ръкописи, златни предмети, статуи, икони, фрески — ценни богатства, дело на хиляда години македонска култура и мисъл.

Черквите, манастирите и училищата бяха конфискувани; всички свещеници, всички монаси, всички преподаватели бяха прогонени, затворени или препратени в Стара Сърбия. Събраните в църквите и манастирите богатства, на които самите турци не посегнаха, бяха напълно разграбени.

В Скопие, Щип, Велес, в 20 селища около тия градове, в областите около Охрид и Гевгели, аз намерих в училищата сръбски учители, в черквите сръбски попове. Когато запитвах последните какво е станало с тази и тази скъпа икона, тази и тази статуя, с тия и тия фрески, за съществуването на които бях осведомен, те ми отговаряха — всички, без изключение — „отнесоха ги в Белград“.

От показанията на всички югославски чиновници, които разпитах по тоя въпрос — подпрефекта на Велес г-н Николич;

неговият инспектор от полицията г-н Джаганетич; агентът на Пресбюрото в Скопие г-н Йованович; двама доктори от профилактичния институт в Скопие; главният секретар от префектурата в Ниш г-н Шичич, шефа на полицейската служба в Куманово; най-после югославския министър в София г-н Вукичевич — установих, че всичко е било систематично, методично разрушено в религиозната организация и националното културно творчество на македонското население.

„Свещениците?“ ми бе казал д-р Радованович. „Ще бъдем безмилостни към тях в Хърватско.“

Впрочем и в Македония!

И всичко това, което е наранило до костите македонското население, и което то не ще прости никога, бе, повтарям го, напълно забранено с един договор, гарантиран от Франция. Нито един ред, нито една запетая от тоя договор не бе спазен от сърбите!

Нещо повече:

Във всички гробища, във всички църкви на поробена Македония, по заповед на Белград изтриха надписите на български, които се намирали в олтарите, по стените на постройките, върху гробовете; надгробните паметници са изпочупени, гробовете разровени.

В Скопие например повече от 40 тела са били изровени от черквата „Св. Димитър“.

— Какво ги направиха? — попитах сътрудника на г-н Йованович, който ме придружаваше при визитата в черквата и ми разказваше това.

— Хвърлиха ги във Вардара — ми отговори.

Във Велес българските офицери, загинали при последните сражения по време на френско-сръбската офанзива през септември 1918 година, били погребани в старата църква „Св. Пантелеймон“. Те били изровени от сърбите и остатъците им хвърлени в каналите за градските нечистотии.

Видях известни гробища — в Щип, Градско, Куманово, Скопие, Радовист, Криволак, Велес, Кратово, Охрид — където всички надгробни паметници бяха разрушени, имената и надписите на български език изличени с удари на чук, църквите разрушени, надгробните плочи махнати и изпочупени. Тия места за покой приличат на развалини.

Независимо от почитта, която във всички цивилизовани страни се отдава на мъртвите, тези гробища бяха покровителствани също и от договорите.

Предпочитам да не говоря за състоянието, в което са военните гробища, малките островчета с гробове, срещани по протежение на пътя, който са следвали при отстъплението българските армии, капитулирали при Скопие.

Има извършени кошунства, които отвращават.

И от тоя ад никой не може да избегне. Границата е затворена като затвор и никаква молба за паспорт за заминаване в чужбина не се уважава. Двадесет пъти в Южна Сърбия ми се повтори същата история: обезумели родители отчаяно се молят да им се разреши да отидат и прегърнат умиращите си деца в Швейцария, Франция, България; стара жена моли да отиде при своя мъж, избягал от 10 или 15 години; гимназист иска да отиде в един френски университет. Отговорът е един и същ: *Ne!*

„Мислите ли“ ми казваше Йованович, „че те ще се завърнат вече!“.

Един от пунктовете, на който се опира най-лесно пропагандата на диктатурата, е грижата за народното здраве, хигиената и прогресът, които са постигнати в Македония след сръбската окупация. „От една страна, където се ширеше маларията, тифусът, венерическите болести, където населението тънеше в невежество и мръсотия“ ми бе казал д-р Радованович и директорът на хигиенния отдел при югославското Министерство на вътрешните работи, „ние направихме благодарение на Франция, която има великодушието да ни авансира, една от най-напредничавите и оздравени страни на Европа“.

Действителността, която видях, е малко по-друга.

В Скопие например стотици милиони са пожертвани за постройката на едно грамадно Военно казино, по-голямо от клуба на сухоземните и морски армии в Париж; направено е също грамадно здание за клона на Народната банка в Белград и луксозни квартали с жилища за чиновниците и офицерите, но облаците от комари след залез-слънце изскачат от блатата на Вардара, от отворите на каналите, от всички локви, изобилстващи в стария град и предградието му.

Центърът на Скопие е сравнително чист, но старите квартали, където живеят повече от петдесет хиляди души, никога не се измиват, никога не се помитат, тънат в разлагащи се боклуци. Един хубав „Институт за изследване и опазване на здравето“, където видях да минават тълпи от нещастници, сифилитици, болни от малария, от туберкулоза, жени и деца до последната степен на изнемощяване и анемия, се издига зад гарата. Персоналът е опитен и отдаден на работата си, има специални отделения, но инсталациите са жалки и недостатъчни, мръсотията отвратителна. Аз видях една стая за преглед, където чаршафите не бяха сменени от 15 дни и бяха изпоцапани с кръв и засъхнала гной.

„Няма пари!“ ми каза директорът.

Във Велес, Щип, Ново село, Градско, Криволак, по дължината на Вардарската долина и притоците ѝ, детската смъртност от дизентерия, общата смъртност от малария и туберкулоза, числото на сифилитиците са ужасни. Нехигиеничността, недоимъкът, мизерията на селяните, работниците, търговците също надминават въображението. Навсякъде водата, която употребява населението, е заражена от най-вредни огнища — разлагащи се боклуци, гробищата, изпражненията — ако не се употребява направо от реката. Потиснати от данъците, печелейки с мька прехраната си, хората оставят да се срутват къщите им, живеят сбито в жилища без въздух и светлина.

Изразходвано е без сметка, признавам го, за постройка на казарми, официални здания, затвори, стратегически железници, но пътищата, които използва населението, са в едно неописуемо състояние, не ще намерите никъде болници, нито диспансери. Нищо, съвсем нищо не е направено от сърбите в Македония от гледна точка на народното здраве, хигиената, материалния и моралния прогрес. Малкото, което е съществувало при идването им, поради лошо поддържане, не съществува вече.

Напуснах Скопие, заявявайки на Йованович, че ще ида в Битоля, откъдето бих взел автомобил за Охрид. Вярвах по тоя начин да отбегна грижите на властите.

Два часа по-късно аз слизах от влака във Велес.

Полицейският инспектор Джаганетич, който ме поздравяваше на прага на хотела едва пет минути след пристигането ми — службата по

осведомяването действително добре действа в Македония! — е един очарователен човек. Той говори френски с акцента от Ариеж^[1] (там е прекарал четири години през време на войната) и не се поколеба да изгуби и следобеда си, за да ме развежда из града при горещината на палещото слънце.

Из пътя той ми разказа своите приключения с комитите на ВМРО.

„Идват ли още дотук?“

Аз му поставих въпроса в момента, когато влизахме в бюрото му, в подпрефектурата — при една хладина, на която тия, които не са се разхождали два часа при 38° на сянка, в един град без сянка, не познават цената ѝ.

— Ние хванахме последните преди три години близо до село Катзибегово. Четиринадесет мъже и две жени, хубави стройни момичета при това. Държа им се компания цяла нощ!

— Навярно са се забавлявали!

— Колкото за това, да! На сутринта, когато трябваше да тръгнат, не можеха повече да се държат прави. Но знае се лекът: няколко удара с бича по бедрата и те тичаха като сърни.

— Най-същественото при това беше да се принудят да проговорят тия мръсници. Защото ясно Ви е, че те не бяха дошли от България, без да са били укрити и подпомогнати из пътя. Трябваша ни имената и адресите на техните приятели.

— Е, добре, вярвайте ми, ако желаете, господине, всичко опитахме: железен тел, пристяган около главата и коленете с една тояга, премазване на ушите с чук, а е рядкост типът да не признае преди втория удар! Това е като зъбите. Известно ли Ви е? Не? Едно великолепно средство! Прикрепят лицето на един стол, главата праметната на облегалото. Държат му отворена устата и избиват един, два, три зъба. Аз видях твърди натури, които изпаднаха в ужас още на втория зъб. На третия — те казваха всичко! Това струва повече от 50 удара с тояга.

— Но ни един тоя път не пожела да говори. Те правеха знак да спрем, и после не казваха нищо. Жените бяха най-ужасните! Избиха им четири зъба: два предни и два кътника. Те пребледняваха, но това бе всичко; имаше една, която, когато я развързаха, се изхрани в лицето ми. Щях да я убия! Искях да ги поставя да седнат на разгорени

въглища, както г-н Лазич ни показваше към Кратово. Но много на лошо мирише. Господин подпрефектът не се съгласи.

— Тогава ненадейно изнамерих...

Той бръкна в чекмеджето си и ми подаде един стар бръснач с ръждиво острие.

— С това за два часа мръсниците издадоха повече от двадесет сподвижници: селяни, овчари, жени, дори деца! Нямах време да пиша! Вие познавате г-н префекта на полицията Киап, защото има печата му на паспорта Ви — е добре! Вие бихте могли да му дадете рецептата.

Изведнъж всичко, което ми бе казвано в Загреб, София, Белград за начините за разпит, употребявани в сръбските затвори: нос и уши изрязвани, дланите и ходилата пристягани, прищипване на гръдните зърна с нажежени клещи, разкъсване на половите органи, нажежени железа, положени на кръста и под краката — се възвърна в паметта ми.

Аз изброявам тия „начини“ на инспектора.

Той почна да се смее.

— Но, не, господине! Вие вярвате, че един тип, на когото пристегнат ходилата, който изпитва страшни мъки със зъбите и който е подложен на всички мъчения с рязане в течение на два дни, се страхува от останалото! Най-вече, когато е сигурен, че не ще увисне на въжето, и да говори, и да не говори. Моята идея, господине, бе именно тая — страхът от въжето.

— Поставих всички съвсем голи тук в ъгъла и накарах да държат един пред мен, разкراчен с по една тежест от 20 кг на всеки крак. Аз бях седнал там където сте Вие.

— Не искаш ли да кажеш?

Всеки път, когато кимнеше „не“ с глава, стражата му отправяше юмрука си в устата или очите. Аз приближавах стола си. На третия път бях близо до него, колкото да се допра.

— Добре! Виждаш ли тоя бръснач? Ако откажеш сега да отговаряш, ще го опитам на теб. След това — на въжето! Но ако ни кажеш през къде си минал, кой те подслони и осведоми по пътя, ще бъдеш пощаден и освободен. Разбра ли?

На първия направих две изрязвания. Той проговори, когато взех отново бръснача... Едно дознание от две страници... Беше поставена хартия върху килима, между краката, за кървавите петна.

— И Вие го пуснахте на свобода?

Аз чух тия си думи, като че някой ги бе казал отстрани. Всичко, каквото имаше в малката стаичка, където бяхме инспекторът и аз, като че в тоя момент го виждам: стария скъсан килим, бюрото с досиетата и купа папки; портретът на крал Петър, вдясно, на стената; една фотография на краля и кралицата върху един бял шкаф. На склона пред отворения прозорец едно магаре, измъчвано от топлината, хрупкаше изсъхнали тръни.

— На свобода? Впрочем как? Но тъй, само тъй ги накарвах да говорят! Когато първият каза всичко, двама жандарми го отведоха уж долу при доктора. При вратата му поставяха въжето на шията и го окачваха на дървото, което е пред малкото кафене, на площада. И четиринадесетте минаха!

А най-забавното бе, че кафеджията не е имал никога толкова клиенти; не се опразваше кафенето. Селяни идваха отдалеч, за да видят това! Обаче замирисаха толкова много, че след два дни трябваше да ги хвърлим във Вардара. Знаете ли, господине, всички тия „македонци“ седяха, та някои с децата си, без нищо да кажат, с часове да гледат мъртвите. Г-н подпрефектът направи рапорт до г-н бана^[2] в Скопие, описвайки му хубавия пример, който това даде.

— Вие ще говорите с г-н подпрефекта, когато след малко бъде тук. Другите типове, като видяха първия, признаха изведнъж.

Прекрачил стола със запотено лице, инспекторът Джаганетич си играе със затворения бръснач...

— Това Ви вълнува? Вижда се добре, че не познавате тези разбойници! Те пребиха дузина хора и подпалиха в Кратово и Крупище къщите на сръбските полковници, където всичко бе изгорено. Комитаджиите от ВМРО, виждате, трябва да намажат въжето! Един куршум в корема, два-три удара с тоягата, това е, което заслужават!... Една цигара? И едно турско кафе с прясна вода?

Кафето бе донесено — от дюкянчето, засенчено от столетните дървета, където 16-те нещастници са се били разложили от слънцето — а инспекторът, докато аз се разхождах, даваше нарежданията си на полицаите, дошли на доклад.

Ето ни отново сами.

— Ами двете жени? Умряха ли, без да признаят?

— Без да признаят? А! Гарантирам Ви, че това не ще допуснем. Със свещта!

Значи така, това е също вярно, тази жестокост, за която ми бяха говорили д-р Трумбич в Загреб и префектът П. в Белград, което аз мислех за невероятно, неокачествимо безчестие и за което бившият министър на вътрешните работи ми бе казал, че е в употреба, откак диктатурата съществува, за да разтворят полицаите и най-здравостиснатите устни.

— Да! Свещта! Както в такъв случай се налага, предупреждават жената. Ако тя отрича, поставят я права, разкрачена, запалват една свещ и приближават малко по малко. Малките (има три години оттогава, когато бяха тук) виеха като вълчици. Не можеше да се стои в стаята от миризма.

— И после?

— После ги окачихме на дървото. Но повече не видяхме комитаджии в областта. Нито един! Знаят що ги очаква. Вижте! Г-н подпрефектът може да отиде тая сутрин, съвсем сам, чак до Караслар през пусти пътища, тъй спокойно, като че ли си е бил на терасата на Калемегдан.

Разбирам поздравите, с които бяхме посрещани преди малко, като посещавахме града.

Месарят, който прекъсна да разсича агнето, за да дойде да ни се поклони на прага на бараката си, с една голяма усмивка, няма нищо общо с бандитите на ВМРО. Не, не! И той иска да се знае това... И тоя дърводелец, и тоя общар, също и тоя градинар, също и тоя кафеджия.

Един път — това бе в старата търговска улица на левия бряг на Вардара, аз се обърнах случайно, изведнъж. Разбирам сега изражението на поглед, пълен със злоба.

Съвсем евтино платих словенското вино, което инспекторът намери толкова хубаво, на закуската, която направихме заедно в хотела в компанията с френския инженер, който строи новия стратегически път Велес-Прилеп, г-н Матийо.

Комарите са непоносими, но подпрефектът г-н Николич притежава една любезност, която прави да забравите техните парливи ухапвания. Когато му разправих историята с бръснача, той прояви явно безпокойство, но схващайки, че аз познавам добре нещата, се успокои. Пошегува се даже, смеейки се за усещанията, „малко силни, несъмнено, но все пак — кой знае? — може би не толкова неприятни“, които бяха изпитали двете екзекутирани нещастници.

След едно ново посещение на Велес, възхитен от същия изглед към възвишенията на Ветерско, Раковак и Йеловце, както през време на разходката ми с инспектора Джаганетич, ние се настанихме на терасата на хотела, където г-н Николич непрекъснато се наливаше с бира.

Всичките маси са заети от офицери и пред нас по прашната улица минава и заминава целият Велес, под острите погледи на двама полицаи, които дежурят пред хотела; други офицери непрекъснато кръстосват, зачервени в своите униформи, безупречни в облеклото и походката, въпреки ужасната горещина.

Но когато се заглеждаха в хубавите момичета — македонки, които закачаха, минавайки, последните не им отговаряха. Също патрулите, които се движеха измежду тълпата и изправяха снаги и продължително козируваха, когато срещнеха по-висш чин. Като че някаква невидима стена разделя цивилни от военни.

Близо до мене, забавлявайки се да ме гледа как махам из въздуха с ръка, за да пъдя комарите, подпрефектът пие халба след халба ледена бира. Той изглежда много се интересува да знае впечатленията ми от това, що видях. Когато се научи, че аз вече съм преминал с автомобил цялата област до Щип, остана слисан със зинала уста. С автомобил? Впрочем, наел съм го в Скопие? И не съм срещнал полицаи? Това е много вече! И те не са ми казали нищо? Не!?

А в Кратово? Смятам ли да посетя Кратово? Не трябва да пропускам, ако желая да отида, да видя капитан Мина.

— Един ветеран от войските на крал Петър, който посмя да отиде и се установи съвсем сам в една област, кипяща от революционери. Един истински сърбин!

— Той извика в Кратово двадесетина от старите си приятели и ги настани в изоставените земи и къщи, раздаде им пушки, които поиска от полковника на Велешкия гарнизон и за няколко месеца, благодарение на него, страната бе очистена от българите, които заварихме при идването си. Със собствените си ръце той е убил девет. Той даде такъв пример на патриотизъм и енергия, че Негово Величество, когато идва миналата година в Скопие, го поздрави, произведе го офицер и го декорира с орден.

— Господин Йованович не ви ли разправи историята с женитбите? Не? Заслужава да я чуете и това е една от заслугите, за

която Негово Величество най-много възхвали Мина.

Подпрефектът прекъсна, за да прати по дяволите сина си, който бе дошъл за трети път да предупреди, че съпругата му го очаква за вечеря.

Детето, обогатено с половин динар, отиде да си купи бонбони, а г-н Николич продължи.

— Представете си, четиринадесет от приятелите на Мина дошли ергени в Кратово, не намират жени да се оженят. При все това жени не липсваха, вследствие на факта, че половината от мъжете бяха забягнали или лежаха в затворите, но никоя не искаше сърбин.

— А! Това не трая дълго. Една неделя Мина събра жените от градчето и каза на приятелите си да избират. Те взимат 11 жени, чиито съпрузи бяха минали в България. Жените крещат, че са вече омъжени.

— Аз разтрогвам брака ви! — каза Мина. Въпреки това те отказват, а също отказаха и трите млади момичета, които бяха избрани.

— Тогава Мина ги привърза за масите, четиринадесетте, и те бяха бити от мъжете, които трябваше да станат техни съпрузи, докато загубиха сили да викат. После Мина ги предупреди, че ще повтори същото следваща неделя, и после всяка следваща неделя, докато е нужно.

— И това се повтори три последователни недели пред очите на цялото градче, докато казаха „да“.

Мина повика един поп от Стара Сърбия и венчаха ония, които Мина в името на краля бе развел, а другите — веднага след това. Като сватбен подарък всеки съпруг отнесе вкъщи тоягите, с които току-що бяха си служили. Всичките имаха деца. Една от разведените има две наведнъж!

Аз нямах време да отида да видя поручик Мина и съжалявам за това. Но често след тая юлска вечер, когато добрият г-н Николич във Велес ми разказа историята за женитбите в Кратово, аз си мислех за радостта, която са изпитали, след като са се научили единадесетте прокудени там, в България.

Изразих на Йованович възторга си от поручик Мина и съжаленията, че неговият пример не се следва масово.

— Но следва се! — ми възрази представителят на Пресбюрото. — Нашите свещеници не се колебаят да венчаят веднага един военен или чиновник, който желае да се ожени за съпругата на някой забягнал.

Само в Скопие и околностите му мога да ви наброя повече от 20 примера.

— Трябва ли жената да даде съгласието си?

— Слава богу — ми отговори Йованович, смеейки се, — в Южна Сърбия не ни липсват орехови дървета, които правят да омекне и най-упоритата жена. В повечето случаи, обаче, те сами схващат задълженията си. И родените от тия бракове деца, чудно нещо, са почти винаги момчета, сърби сто на сто.

Аз видях в едно село между Велес и Щип една от тия „повторно омъжени“. Тя играеше на прага на портата си със сина на сърбина, едно хубаво дете на 3–4 години. Бе тъй нежна с него, че, познавайки историята ѝ чрез своя водач — един югославянин от Хърватско — останах почуден. Споделих учудването си на френски с моя спътник. Информирана за мисията ни, младата жена се усмихна:

— Кажи му — добави тя, — че аз искам моят син да ме обича толкова, че самата аз, жива или мъртва, в деня на освобождението да насоча там, където трябва, куршума на неговата пушка.

Сръбските колонисти, и в частност чиновниците, които успяват по добра воля или насилствено да се оженят за македонки, са предмет на предпочитание и специална почит. Белград вярва действително, че няма по-добро средство за сърбизирането от смесените бракове.

Йованович, Николич, Раданович, Шичич ме уверяваха в това, доволни от резултатите, които са последвали официалните инструкции.

Македонците, които разпитвах по този въпрос, именно във Велес, Скопие и Битоля, също и различните съотечественици или френски протежета, които срещнах в Македония, ми дадоха ясна представа за употребяваните методи и за успеха на тази „бракова сърбизация“.

От многото случки, които ми бяха разказани, аз можах лично да проверя две.

Във Велес ми казаха, че дъщерята на един търговец от града — Грозданка Зафирчева — отказваща да се омъжи за един стар сръбски подофицер, чиновник в дирекцията на полицията, била изнасилена, после убита от него.

— Това стана в тая къща, която виждате там, до черквата — ми каза едно лице от Велес, чийто живот и тоя на близките му, ако сърбите знаеха, че той ме осведоми, не би струвал скъпо. — Грозданка,

когато сърбинът я освободи, казвайки ѝ, че сега тя ще има дете от него и ще трябва да се омъжи за него, го заплю в лицето. Тогава той извади револвера си и я застреля.

— И той бе подведен под отговорност?

— Не, господине, и Вие бяхте седнали до него вчера вечер на терасата на хотела, когато разговаряхте с господин Матийо, френския инженер. А г-н подпрефектът заповяда никой да не присъства на погребението на Грозданка. Той също нареди нейният баща незабавно да заплати данъците си и понеже не можа, имотите му бяха отнети и той разорен.

Другата история се е разиграла в Скопие. Тя ми бе разказана на 14 юли в автомобила, който ме отвеждаше в Черна гора, когато моят „телохранител“ ме чакаше пред френските гробища.

Директорът на полицията Арсо Попович решил да „посърби“ едно от най-хубавите момичета на ул. „Петър I“, Гена Велева. Много пъти, извиквайки я под различни предлози в бюрото си, той се постарал да постигне това, но безуспешно.

Тогава решил да арестува г-ца Велева. В затвора, несъмнено, работите стават бързо и без усложнения.

— Този Попович — казваше информаторът ми (който не бе нито македонец, нито от техните приятели) — е най-мизерната личност, която досега съм срещал. Той желалеше всички жени, дори деца още, и ги имаше всичките, нещастните!, с терора, който упражняваше. Той бе достоен представител на своя шеф, бана Жика Лазич. Не ме интересува кой предупреди малката Велева и как тя се справи с положението — не искам и да го зная — сигурно е, че когато Попович пратил да я арестуват, тя била вече забягнала. Телеграфират напразно на границата: тя я преминала. Попович позеленява от яд. Родителите на момичето и шест нейни приятелки заплатиха за нея: затвор, бой в продължение на седмици, глад, гащи за признания^[3].

За жените особено това не е било никак забавно. Една от тях, когато я освободиха, бе надебеляла.

— Все пак... — казвам.

— Така е! — отвърна спътникът ми. — И как искате да бъде другояче?

— Когато пазачите на затвора или стражарите бият една жена, окачат я гола, с главата надолу, за да я бият по ходилата, или я поставят

седнала на разгорени въглища, за да ѝ улеснят признанията, както те се изразяват. О, да! Това съвсем не са светии! Имайте също предвид, че турците владееха Сърбия в течение на повече от 400 години. От всички племена, които бяха покорили, сърбите са тия, които най-добре възприеха отоманския менталитет. А пък турските затвори съвсем не бяха образцови и пашите, за да пречупят най-голямата съпротива на подсъдимите, употребяваха известни власи за куриозни работи.

Същата вечер един французин ми даваше за извършените мъчения върху бащата и интимната приятелка на забягналата, г-ца Донка Иванова, следните факти: бащата е бил обут цели 4 дни с „гащите за признанията“ и получил на пет пъти 600 (словом шестстотин) удара по ходилата и по дланите на ръцете, предварително изкиснати в хладка вода един час. Г-ца Иванова, окачена с главата надолу, е била бита с бич два пъти последователно — по кръста, корема и гърдите — до изгубване на съзнание. Подложена после на наказанието със свещта, тя признала всичко, каквото са искали.

Бяха ми казали преди да напусна Париж, че вуйчото на г-ца Велева, Петър Пенев, предприемач във Велес, обвинен, че я е снабдил с необходимите ѝ пари да избяга, е бил „премахнат“ от полицията в тоя град. Затворен без присъда? Интерниран в някое затънтено селище на Стара Сърбия? Убит? Нищо не се знае.

Във Велес опитам с хитрост да се осведомя:

— Моят брат — казах аз на подпрефекта, — беше военен лекар, причислен към сръбската армия през войната. Като такъв, казал ми е, че е лекувал в 1916 година един ранен българин — някой си Петър Пенев, който е бил, струва ми се, предприемач строител във Велес. Ако тоя Пенев живее още тук, ще ми бъде много приятно да го видя.

— Това бе един безподобен мръсник — ми отговори комисарят, който присъстваше на нашия разговор. — Най-добрият агент на ВМРО в областта! Спомняте ли си, г-н Николич? Пенев, същият, който снабди с фалшив паспорт малката Велева от Скопие. Не ще може вече никому да услужва.

— В затвора ли е?

— Да, на дъното на Вардара, с два куршума под кожата.

Във вагон-ресторанта на българския влак, отнасящ ме, излязъл от кошмара, който току-що преживях в Македония, към Татар-Пазарджик и Пловдив, контролърът е седнал близо до мен. Встрани на една маса той прелиства книгата си. Тъй като келнерът ме разбира лошо, съседът ми се почувства задължен да ми помогне. Той говори френски с такава чистота, че не можах да се въздържа да не му направя комплимент.

— Аз съм лисансие по литература от Лозанския университет — ми отговори той с усмивка. — Две години прекарах в Швейцария. Преди изучавах френски в гимназията в Кюстендил.

— Вие сте македонски бежанец?

Да, такъв е — както почти всички чиновници по българските железници.

— От дълго ли сте напуснали отечеството си?

— Наскоро ще станат десет години, господине. Бях тогава на 17 години. Ние живеехме в Близенци, близо до Кратово. На 1 януари сръбските стражари дойдоха у нас. Два или три дни по-рано те бяха имали сражение с четници от ВМРО. Изискаха от моя баща да каже през къде бяха дошли комитите. Понеже не знаеше нищо, сърбите го окачиха с главата надолу над един огън, в който бяха поставили пиперки. Той умря задушен. Майка ми бе бита до кръв. Аз получих повече от 50 тояги по ходилата и прекарах 6 месеца в затвора, заедно с защитих сестрите си, които сърбите малтретираха. Спасих се, щом ме пуснаха на свобода. Преминах границата през нощта.

Нищо ново. Подобни мръсотии вече видях!

— Има 10 години оттогава! — казвам. — Неприязънта от войната бе още твърде прясна! Оттогава нещата трябва да са се изменили много в Македония!

Той не ме остави да довърша.

— Нищо не се е изменило, господине, напротив! Чуйте! Няма дори шест месеца, откак кметът на Лукавица, близо до Цариброд (това е селището, което е отляво, малко преди гарата) — Давидко Иванов, бе обесен, без да бъде съден, от сръбски полицаи, след като му извадили дясното око и горили краката с нажежено желязо!

Аз знаех тая история. Аташето на една приятелска държава ми я бе разказал в Белград, няколко часа преди заминаването ми за Македония. Той бил в Цариброд, когато се разчула.

— Ако тоя нещастник Иванов — бе заключил той, — вместо да бъде българин от Македония, беше един германец от Силезия, неговите обгорени крака биха направили хубава разходка из дипломатическите канцеларии.

С поглед, впит в далечината, контролърът съзерцаваше пейзажа, който се разстилаше пред нас.

— Принадлежите ли на ВМРО?

— Аз съм контролър по българските железници, господине. Но двама от моите братовчеди, Лазар Станишков и Яне Алексов, са членове. Преди да дойдат тук, те живееха в Нежилово, в Македония. Сполучили да избягат. Жените им, Стоя Лазарова и Коцана Янева, останали в селото в очакване да могат да избягат при тях. Дошли стражари. Те настояли братовчедките ми да кажат кой е подпомогнал в бягството съпрузите им. Понеже не знаели нищо, подофицерът — наричал се Дочо Црцорийски — им изрязал с бръснач кожата на дланите и пръстите на краката, след това ги поставил седнали на разгорени дървени въглища. После ги малтретирали. И двете са мъртви. Техните съпрузи научиха това четири месеца по-късно от един съселянин, който сполучил да премине границата. Те се върнали една нощ в Нежилово, подпалили казармите и избили всичките стражари и жените им един по един, в момента, когато излизали. Да, господине! Осъждате ли ги?

Аз не отговорих.

Аз мислех за стария селянин, привързан за дървото, на когото вбесената котка, пристегната в потурите му, раздираше корема. Мислех за двете малки дечица в Прибор, които стражарите пред очите ми биха по улицата с бичовете си.

— Каквото и да видите, каквото и да констатируете в Южна Сърбия — ми бе заявил д-р Радованович в Белград, — кажете го! Ние не се боим от истината!

Аз го казах...

[1] Ариеж — департамент във Франция, състоящ се от Боа, част от Гаскон и Лангедок. — Бел.пр. ↑

[2] Бан — управител на голяма област в Югославия. — Бел.ред. ↑

[3] Гащи, измислени от г-н Лазич — настоящ югославски министър на вътрешните работи — които поставят в невъзможност затворника, който ги носи, мъж или жена, да задоволява естествените си нужди. — Бел.авт. ↑

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.